

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Історико-юридичний факультет
Кафедра історії України
Середня освіта (Історія)
014.03 Середня освіта (Історія)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня магістра

ІСТОРИЯ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ
СІВЕРЯНСЬКОГО ЛІТОПISУ

Воронюка Михайла Валерійовича

Науковий керівник:

Кривобок Олександр Павлович

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: _____

Рецензент: _____

Допущено до захисту:

Ніжин 2021

***Анотація.** У магістерській роботі проаналізовано висвітлення історико-культурних процесів в Україні і зокрема на Чернігівщині фаховим науковим виданням «Сіверянський літопис». Предметом аналізу стали статті, розміщені у виданні протягом 1995-2021 років. Комплекс публікацій за темою розподілено за трьома головними напрямками: історія освіти в Україні і на Чернігівщині; формування та збереження комплексу пам'яток архітектури, графіки та образотворчого мистецтва; проблеми музичної освіти та окремих напрямів розвитку народного пісенного та музичного мистецтва. Аналіз виявив значну перевагу публікацій першого напрямку як за кількістю, так і за обсягом, що свідчить про пріоритетне місце освітніх питань у науковому доробку авторів видання.*

***Ключові слова:** історія культури України, історія освіти, історія вищої школи, пам'ятки архітектури, музикознавчі студії, Чернігівщина, Ніжинська вища школа, Чернігівська вища школа.*

***Abstract.** The master's thesis analyzes the state of research in the history of culture in Ukraine and in particular in the Chernihiv region by the professional scientific publication "Siverian chronicle". The subject of the analysis were the articles published in the publication during 1995-2021. The set of publications on the topic is divided into three main areas: the history of education in Ukraine and Chernihiv region; formation and preservation of a complex of monuments of architecture, graphics and fine arts; problems of music education and certain directions of development of folk song and music art. The analysis revealed a significant advantage of the first direction publications both in number and volume, which indicates the priority of educational issues in the scientific achievements of the authors of the journal.*

***Keywords:** history of culture of Ukraine, history of education, history of higher school, monuments of architecture, musicological studies, Chernihiv region, Nizhyn higher school, Chernihiv higher school.*

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. Висвітлення проблем освіти на сторінках Сіверянського літопису.....	9
РОЗДІЛ II. Висвітлення проблем розвитку архітектури та образотворчого мистецтва на сторінках часопису	24
РОЗДІЛ III. Музикознавчі студії на сторінках Сіверянського літопису	43
ВИСНОВКИ	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	68

ВСТУП

Актуальність теми зумовлюється тим, що починаючи з періоду перебудови в тоді ще Українській РСР, поряд із підйомом і поширенням краєзнавчого руху, в нашій країні паралельно відбувається швидкий ріст і краєзнавчої періодики. Історико-краєзнавчі видання розміщують на своїх сторінках безцінну інформацію про історію та повсякденне життя регіону, розвідки місцевих краєзнавців, повідомлення та рецензії про нові книги, збірники та іншу літературу краєзнавчого характеру. Близько 60% регіонів України видають одне або два краєзнавчі періодичні видання; у деяких областях виходять у світ 3-4 журнали. Зазвичай краєзнавчі журнали не конкурують між собою, так як при загальній схожості цілей часто зорієнтовані на різну аудиторію. На сторінках місцевих історико-краєзнавчих видань висвітлюється не тільки історія краю, а й публікуються розвідки про відомих уродженців, матеріали з генеалогії, спогади, щоденники та листи. Часописи висвітлюють соціально-економічні, культурно-освітні та природно-екологічні проблеми комплексного розвитку регіону, популяризують культурно-історичні дослідження. Більшість подібних видань виходить один - два рази в рік, що пов'язано, в першу чергу зі складнощами фінансування.

З моменту появи в роки перебудови число краєзнавчих часописів неухильно зростало. Невеликий провал, очевидно, обумовлений економічним кризою, ми можемо спостерігати у середині 1990-х років. Після цих «важких років» по-перше, знову зростає кількість таких часописів, по-друге, частина з них поступово виходить на всеукраїнський рівень. Не втрачаючи зв'язку з вивченням історії конкретного регіону, вони з роками перетворюються на суто історичні або комплексні регіональні видання загальноукраїнського масштабу.

У загальну тенденцію розвитку історико-краєзнавчих видань України вписується і поява та розвиток журналу «Сіверянський літопис». На

шпальтах цього чернігівського часопису публікуються статті з історії, археології, історіографії, економіки, філософії, літературознавства, мистецтвознавства, та інших суміжних галузей гуманітарних знань. Допитливий читач віднайде в ньому захоплюючі спогади, історичні, археологічні, етнографічні, епістолярні, фольклорні матеріали, персоналії відомих і вже призабутих історичних діячів-уродженців Чернігово-Сіверянського краю, дізнається про вихід книг. Оприлюднюються також історичні документи з необхідними науковими коментарями. Редакція журналу надає величезного значення висвітленню історії Гетьманщини, Чернігівського князівства, персоналіям гетьманів Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Данила Апостола, Кирила Розумовського та ряду інших діячів, пов'язаних з північним Лівобережжям України.

Перший номер «Сіверянського літопису» був надрукований у березні 1995 року. Часопис був започаткований чернігівським регіональним товариством «Просвіта» імені Тараса Шевченка. Значущу роль у формуванні журналу зіграла фінансове сприяння Чорнобильської АЕС. З 1996 року на видання «Сіверянського літопису» виділяє гроші Чернігівська обласна державна адміністрація. Згідно з ухвалою Вищої атестаційної комісії України, з 1998 року журнал було зараховано у перелік наукових видань, публікації яких включаються до результатів дисертаційних досліджень з історії, філософії, філології, економіки. З цього часу до числа фундаторів додалися Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя та Чернігівський державний інститут економіки та управління. Згідно з підписаними договорами, вони теж допомагали фінансово редакції «Сіверянського літопису». Нині після цілої серії реорганізаційних заходів засновниками журналу стали Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка та Інститут української

археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України. За час свого існування «Сіверянський літопис» став поширеним серед вітчизняних та зарубіжних науковців. У ньому друкуються наукові дослідження вчених з різних регіонів нашої країни та близького і далекого зарубіжжя.

У листопаді 2015 відзначено 20-річний ювілей журналу. Станом на грудень 2021 р. вийшло 157 номерів «Сіверянського літопису». На своїх сторінках часопис опублікував майже 300 гетьманських універсалів, великий комплекс документів козацької доби, а також 2900 статей-досліджень, студій з історії, філософії, філології України та інших наукових напрямів більше ніж 1600 авторів.

Актуальність теми кваліфікаційної роботи пов'язана з тією обставиною, що в тематиці публікацій «Сіверянського літопису» значне місце посідають дослідження пов'язані з історією культури як чернігово-сіверського регіону, так і України в цілому. Аналіз сучасних досліджень і публікацій засвідчує посилення уваги науковців до культурних аспектів місцевої історії. В останні десятиліття і в професійному, і в аматорському краєзнавчому бомонді активно розвивається дослідницький рух, який має визначення «історія культури рідного краю». Цей напрям наукових студій передбачає всебічне розкриття історії та культури регіонів України не лише через виявлення окремих фактів або епізодів, а й шляхом поглибленого вивчення культурологічних процесів.

Історіографічні напрацювання, пов'язані з темою нашого дослідження є нечисленими. Наразі нам доступні лише довідкова стаття про «Сіверянський літопис» на сторінці вільної енциклопедії «Вікіпедії», да декілька публікацій в інших збірниках присвячених цьому часопису. Серед них варто назвати замітку Івана Недолі «Сіверянський літопис. Всеукраїнський історико-краєзнавчий просвітницький журнал» (Чернігів). — Січень 1995. — грудень 1999. — № 1-6 (30), розміщену в

«Записках Наукового товариства імені Т. Шевченка» за 1999 р. (Т. 238 (ССXXXVIII)) [45, с.596-598], редакційну довідку «Чіткий документ новітньої думки [про часопис «Сіверянський літопис]», опубліковану у виданні «Верховина» (США) за 2001 рік, № 6 [65, с.59-60]; а також публікацію Юрія Мицика «Сіверянський літопис» у довіднику «Українське козацтво: мала енциклопедія», що з'явилася у світ 2002 року [60, с. 444]. Також ми можемо познайомитися з декількома інтернет-повідомленнями, присвяченими ювілейними датам часопису. Зокрема це публікація Петра Антоненка «Просвітянському журналу «Сіверянський літопис» — 20 років», «Сіверянський літопис»: 20 років просвітництва», «Грошей не було, але було бажання започаткувати добру справу» та «Популярному чернігівському журналу «Сіверянський літопис» — 20 років» [3, 18, 70, 73], а також коротка замітка В. Чепурного про заснування цього видання [83].

Огляд змісту цих публікацій виявив, що вони розкривають лише загальні аспекти історії видання і зовсім не торкаються тематичного аналізу розміщених у ньому публікацій, що присвячені проблемам історії української культури.

Джерельна база дослідження є навпаки розмаїтою. Зважаючи на специфіку обраної теми, до комплексу опрацьованих джерел входить весь пласт наукових публікацій з історії культури, розміщених на сторінках «Сіверянського літопису».

Об'єктом дослідження виступає напрям історико-культурологічних студій як частина розвитку історичної науки в сучасній Україні.

Предметом дослідження є публікації науковців, присвячені історії української культури, що оприлюднені на сторінках «Сіверянського літопису» за період його існування.

Метою дослідження є комплексний та системний аналіз науково-дослідницьких публікацій з історії української культури опублікованих на сторінках «Сіверянського літопису»

Для досягнення поставленої мети нами були сформульовані наступні *дослідницькі завдання*:

- опрацювати історіографію досліджуваної теми та встановити ступінь її розробки;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- розкрити специфіку наукових публікацій розміщених на сторінках «Сіверянського літопису»;
- виокремити та систематизувати публікації дописувачів часопису присвячені історії української культури;
- здійснити кількісний та якісний аналіз авторських наукових праць та розробок, присвячених історико-культурним процесам, з'ясувати їх наукову цінність та значення.

Хронологічні рамки охоплюють період 1995 по 2021 рр. тобто весь період існування часопису.

Теоретико-методологічні засади дослідження представлені комплексом загальнонаукових методів та принципів, конкретних історичних та спеціальних методів. Серед них ми, в першу чергу, послуговувалися загальнонауковими методами аналізу та синтезу.

Наукова новизна та практичне значення магістерської роботи полягає в тому, що ми вперше спробували здійснити комплексний аналіз наукових доробків, присвячених історії української культури, вміщених на сторінках «Сіверянського літопису». Окремі висновки та положення магістерської роботи мають практичне значення й можуть бути використані під час проведення уроків з історії України, історії рідного краю, а також виховних заходів, присвячених різним аспектам українознавства.

Структура магістерської роботи визначається дослідницькою метою і завданнями. В ній виокремлено вступ, три розділи, висновки та список використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ I. Висвітлення проблем освіти на сторінках Сіверянського літопису

Сучасні публікації результатів освітніх досліджень – особливе явище наукового життя. Сьогодні до періодичних видань, що відображають підсумки фундаментальних та прикладних наукових досліджень, виносяться високі вимоги. Вони не лише пов'язані з необхідністю підвищення якості і глибини наукових студій, але доступністю та затребуваності періодичного видання освітньою громадськістю. Можливість добитися до читача є у кожного наукового журналу, адже більшість із них здійснюють спеціальні розсилки, мають мережеві версії. І, судячи з зростаючих кількісних показників журналів в українському індексі наукового цитування, окремим журналам вдається відшукати свого читача. Разом з тим, доводиться констатувати, що переважна більшість періодичних видань не відрізняються великими накладками, а показники їх цитування хочуть бажати кращого. Як зробити чіткий, постійний і продуктивний контакт видавців та читачів? Тут бачиться, як мінімум, два шляхи. З одного боку необхідно зробити, а в деяких випадках реанімувати, систему направленої інформаційної підтримки з конкретних напрямів наукового пошуку. З іншого – виховати у науковців культуру використання новітніх джерел наукової інформації. Обидва напрями вкрай великі і, правда, досягнення заповітної мрії щодо кожного з них варто визнати важко здійсненним[с.].

Шлях до заповітної мети достатньою мірою можуть сприяти інформаційно-аналітичні студії, огляди та рецензії. Ці жанри наукових публікацій мають бути постійною складовою новітніх видань, у тому числі в тих, що випускаються у регіонах України.

Сіверянський літопис, який виходить з 1995 року, відображає потребу вчених широко осмислювати розвиток особливості галузевої системи освіти. На фоні стрімкого формування багатовекторної системи зв'язків з іншими

освітніми системами, загальнодержавними та громадськими інституціями, зарубіжними університетами та напчальними центрами виникла потреба у виданні, що є «майданчиком» для змістовної оцінки освітньої діяльності в цілому та її специфіки у сфері підготування фахівців культури. Тому серед основних завдань видання на перший порядок виходить створення єдиного інформаційного простору, який стає необхідною умовою подальшого поступу та вдосконалення системи вузівської підготовки фахівців для сфери освіти, культури та мистецтв. Вирішуючи необхідність забезпечення всебічного та повномасштабного ознайомлення суб'єктів освітньої та наукової діяльності у сфері культури та історії, сьгоднішній стан галузевої науки, з питань організації науково-дослідницької діяльності освітніх колективів, товариств молодих вчених, студентських наукових гуртків, редакція робить публікацію матеріалів за актуальними напрямками наукового пошуку.

Серед найбільш актуальних проблем сучасного гуманітарного знання вирізняється особлива група, яку формують дослідження сутності, специфіки та тенденцій освіти. Ці аспекти, вкрай важливі для розвитку галузевої освіти всебічно студіюються на сторінка журналу. Головний вектор досліджень - аналіз загальних, глобалізаційних процесів та їх впливу на освіту.

Однією з таких публікацій є розвідка Боровика Анатолія Миколайовича - доктора історичних наук, професора кафедри педагогіки й методики викладання історії та суспільних дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка «ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА ПРОВІДНИХ ДЕРЖАВАХ СВІТУ НА СТОРІНКАХ «НАРОДНОЙ ЭНЦИКЛОПЕДИИ» [С.]

Як зазначає автор, метою статті є аналіз змісту 10-го тому «Народной энциклопедии научных и прикладных знаний», у якому охарактеризовано історію створення професійної освіти в Російській імперії та

найрозвиненіших державах світу. На думку авторів «Народной энциклопедии», головним завданням професійної освіти на початку ХХ ст. була підготовка молодого покоління до практичної діяльності у галузі промисловості, торгівлі, землеробства та мистецтва. Виникнення цього напрямку підготовки фахівців для Російської держави виникла лише наприкінці ХІХ ст., хоч у Європі з розвитком техніки і промисловості потреба у кваліфікованих працівниках цих галузей виникла значно раніше. Методологічною основою досліджень, як визначає А. Боровик, є принципи історизму, науковості та об'єктивності, що сприяло досягненню неупередженості та достовірності під час з'ясування конкретних фактів та показу логіки розвитку змін в освітянській галузі. Наукова новизна статті полягає в тому, що використані в ній матеріали дозволяють краще зрозуміти початковий етап створення професійної освіти в Російській імперії та найрозвиненіших державах світу[С.].

Як зазначає дослідник, десятий том присвячено історії народної освіти в Росії. Авторами його були І. П. Білоконський, Є. О. Вахтерова, В. П. Вахтеров, Г. А. Попередник та Л. Б. Хавкіна-Гамбургер. У ХХІІ та ХХІІІ його розділах мова йде про історію професійної освіти у Росії та за її межами[С.].

На думку авторів «Народной энциклопедии», метою професійної освіти на початку ХХ ст. була підготовка молодого покоління до практичної діяльності у галузі промисловості, торгівлі, землеробства та мистецтва. Історія виникнення цього напрямку підготовки фахівців для російської держави стала актуальною лише наприкінці ХІХ ст., хоч у Європі з розвитком техніки і промисловості потреба у кваліфікованих працівниках даних галузей виникла значно раніше[С.].

В енциклопедії огляд системи формування професійної освіти розпочинається з сільськогосподарської галузі, адже й у державі переважав цей напрямок господарювання. Навчальні заклади даної галузі

підпорядковувалися Головному управлінню землеустрою та землеробства. Діяли вони на підставі Положення про сільськогосподарську освіту від 26 травня 1904 р. У підпорядкуванні департаменту землеробства станом на 1 вересня 1904 р. нараховувалось 220 сільськогосподарських навчальних закладів, а протягом 1905 року було відкрито ще 15. Крім того, сільськогосподарські школи працювали підпорядковано Міністерству народної освіти та Міністерству фінансів. Загальна чисельність сільськогосподарських навчальних закладів на час підготовки енциклопедії до друку становила 250[С.].

До загальної мережі цих установ належали вищі навчальні заклади: Московський сільськогосподарський інститут (колишня Петровська академія), вищі курси виноробства при імператорському Никітському саду в Криму і Стебутовські жіночі сільськогосподарські курси у Санкт-Петербурзі, Петербурзький лісовий інститут, а також сільськогосподарські відділення у Ризькому політехнічному училищі, Київському політехнікумі та Харківському технологічному інституті[С.].

Виходячи з дослідження Боровика, метою цих вишів було: 1) зосередження наукових спеціалістів для перспективної розробки проблем сільського господарства; 2) підготовка освічених за останніми науковими досягненнями кадрів для управління різними видами господарств; 3) підготовка викладачів для викладання у різних типах навчальних закладів. До програм підготовки вищих сільськогосподарських закладів входили такі навчальні предмети: сільське господарство, скотарство, ветеринарні науки, сільське будівництво та інженерне мистецтво, сільгосптехнології, а також хімія, фізика, метеорологія, ботаніка та ін[С.].

За підрахунками вченого, до мережі середніх сільськогосподарських освітніх закладів на той час входили 11 училищ: Горецьке (Могилівська губ.), Казанське, Маріїнське (Саратовська губ.), Харківське, Уманське, Московська школа, Херсонське, Богородицьке, Самарське, Псковське і

Донське (біля Новочеркаська). Також працювали Бессарабське училище виноробства та Горецькі земельно-таксаторські класи приватних землемірів. Крім того, у нотатках до тексту вказано, що сільськогосподарські філії працювали у деяких промислових училищах. Тобто, фахова підготовка фахівців сільського господарства проходила не лише у середніх сільгоспучилищах, вона здійснювалася також і в окремих навчальних закладах, що випускали спеціалістів для промисловості[С.].

Як з'ясував у своєму дослідженні науковець, до навчальних планів цих училищ, окрім загальноосвітніх дисциплін середньої школи, входили також і спеціальні дисципліни: геодезія, сільське будівельне мистецтво, наука про землеробські знаряддя та машини, сільгосптехнології, рослинництво, тваринництво і ветеринарія, сільгоспеконномія і рахункова справа, лісоводство, городництво, садівництво.

Курс навчання, як з'ясував автор публікації, тривав шість років, до того ж останні півроку слухачі проходили практику в приватних господарствах. На перший курс набирали молодих людей віком 14 років, але й не старших 16. Без екзамену зараховували осіб, які закінчили курс навчання в місцевих, міських, сільських двокласних, а також нижчих сільгоспучилищах. У разі необхідності вони здавали вступний екзамен, що відбувався за програмою двох перших класів реальних училищ[С.].

Випускники середніх сільгоспучилищ мали право бути зарахованими до усіх вищих спеціальних навчальних закладів і отримували «по I разряду» звання «ученого управителя», а «по II разряду» - «помощника управителя», після закінчення Уманського училища - «ученого садовода», а Бессарабського - «винодела». При Харківському училищі функціонували педагогічні курси, мета яких полягала в підготовці учителів із фахових сільськогосподарських предметів і природознавства для нижчих сільгоспшкіл[С.].

Нижчі сільськогосподарські школи диференціювалися на загальні, I та II розрядів, школи садівництва (також двох розрядів), городництва та виноробства, школи молочного господарства та скотарства, практичні школи і курси сільгоспрацівників. Крім того, були школи пасічників та пташників, одна школа - вівчарів, одна - рибної справи, одна - гідротехнічна школа у м. Ташкенті (для працівників штучного зрошення), а також курси для сільгосптехніків. Жіночі нижчі сільгоспшколи надавали практичні знання з ведення робіт, а також навички з домоводства та домашнього господарства.

Як підкреслює А. Боровик, утримувалися ці освітні заклади за рахунок держави, земств, товариств та приватних осіб. Станом на 1904 р. з державної казни витрачали 46% усіх освітніх витрат на забезпечення цих шкіл[С.].

Головною метою шкіл, на думку науковця, було пропагування в народі, переважно шляхом здійснення практичних занять, знань із сільського господарства і безпосередньо з городництва, садівництва, скотарства, пасічництва, а також із слюсарного, столярного та ковальського ремесел.

Так, як стверджує педагог-дослідник, у школи I розряду приймали учнів віком 14-15 років зі знаннями та вміннями у обсязі двокласних сільських училищ, а у школи II розряду - зі знаннями курсу початкових народних училищ[С.].

Курс навчання, як стверджує дослідник, у нижчих сільгоспшколах тривав від 3 до 5 років. У деяких із них проводили аж річну практику в приватних сільських господарствах. Навчальні заняття проходили в них протягом року: взимку - теоретичні, а влітку - практичні. Викладачами зазначених навчальних закладів працювали особи з вищою, середньою і нижчою освітою. Автори досліджуваної енциклопедії вказують, що біля 30% педагогів мали вищу освіту, а викладачі, які мали нижчу освіту, переважно проводили практичні заняття[С.].

Дослідник виявив, що у навчальні програми шкіл I розряду входили такі спеціальні дисципліни: найпростіші способи вимірювання ріллі, основна

інформація з природознавства, практичне землеробство, скотарство і елементарні способи ветеринарії. У школах II розряду вивчали: пояснення найважливіших для сільського господарства явищ природи, корисні й шкідливі для господарства рослини і тварини, основні поняття про способи обробки землі, догляд за корисними рослинами і тваринами певної місцевості[С.].

Більшість учнів курсів при нижчих сільгоспшколах і майже 90% випускниць жіночих училищ мали роботу в приватних маєтках та на молочних фермах. Практичні школи і курси для сільгоспробітників ставили за основну мету навчити прийомів і способів здійснення сільського господарства, а також прочитання лекцій, бесід, народних читань і курсів для земських учителів, які розповідали про ведення господарства серед населення. У Росії практика поширення сільськогосподарської освіти почала здійснюватись не так давно, десь лише наприкінці XIX - на початку XX ст., та й із державної казни на цю справу надавали всього лише 1/12% державного бюджету, значно менше однієї тисячної долі кошторису. Значну допомогу в поширенні сільськогосподарської освіти надавали земства, товариства та приватні особи. Автори енциклопедії приходять до висновку, що за останні роки уряд також значно розширив фінансування цього напрямку освіти, але більше 200 сільгоспшкіл, що існували на той час на території Росії, - це крапля в морі, порівняно з чисельністю населення країни, що займалися сільським господарством. Не маючи не лише спеціальної, а й загальної освіти, населення країни було безсиле в покращенні справ у сільському господарстві.

Дещо кращі справи у професійній підготовці були, на думку Боровика, в галузі технічної освіти[с.].

Отже, на основі аналізу змісту XXII і XXIII розділів 10 тому енциклопедії «Народное образование в России» Л. Боровик робить наступні висновки висновки:

по-перше, мережа закладів професійної освіти в провідних державах світу була створена значно раніше, ніж у Російській імперії. Це пояснюється тим, що поштовхом для розвитку промисловості, сільського господарства й інших галузей господарювання стала запізнiла відміна кріпосного права на початку 60-х рр. XIX ст. І лише в 90-х рр. виникає необхідність створення вищих, середніх та нижчих професійних навчальних закладів різного спрямування. У Німеччині, Франції, Англії, Японії, США капіталістичні відносини в промисловості та сільському господарстві почали розвиватися значно раніше. Тому й налагодження мережі професійних навчальних закладів відбувалося значно раніше, ніж у Росії;

по-друге, логічним результатом є також і те, що мережа вищих, середніх і нижчих професійних навчальних закладів у провідних світових державах удосконалювалася протягом століття. Тому й була створена система професійного навчання, яка задовольняла місцеві потреби. Причому у цих державах приділялася значна увага освіченості та письменності всього населення. У Росії ж цим питанням не надавали належної уваги[с.].

Насамкінець, оцінюючи джерело, на основі якого дослідник підготував цю статтю, а саме «Народную енциклопедию научных и прикладных знаний» і її 10 том «Народное образование в России», варто наголосити на неупередженості її авторів і намаганні об'єктивно охарактеризувати стан господарювання у державі порівняно з провідними державами світу[С.].

Значна частина публікацій стосується історії освіти на території Черніговщини, серед них варто в особливу групу виділити серію публікацій уже згаданого А. Боровика. В своїх розвідках професор розглядає діяльність педагогічних місій за кордоном по забезпеченню шкіл українськими підручниками доби Української національної революції. Ставить проблему по спробам вирішення завдань забезпечення українськими підручниками за Директорії УНР. Висвітлює питання реформи шкільної освіти на сторінках журналу «Вільна українська школа». Доволі цікавою є замітка дослідника

щодо підготовки шкільних підручників за часів Української держави гетьмана Павла Скоропадського. У своїх висновках професор зазначає що за час Гетьманату в Українській державі Міністерством освіти і мистецтва було здійснено багато закладів для формування фондів українських підручників та українізації початкової школи в Україні. Посилаючись на висновки голови виконавчого відділу А.Боровик відмічає що в основному була забезпечена початкова ланка освіти. Проте Міністерство до кінця не продумало усіх питань щодо забезпечення підручниками вищих, середніх та початкових шкіл. Він відмічає що лєвова частина з них продовжувала використовувати російськомовні видання. Тому у зв'язку з багатьма об'єктивними та суб'єктивними обставинами навчальний рік у вищій школі відбувався при величезному дефіциті підручників з українознавчих дисциплін. А це в свою чергу спричинило непорозуміння між противниками та прихильниками українізації шкіл та давало привід про маніпуляції щодо невідповідності розпочатих шкільних реформ» [С.].

З даною публікацією тісно перегукується і замітка цього ж автора про ставлення населення до українізації шкіл за час виборювання державності в Україні у 1917-1920 рр. Продовженням даної публікації є дослідження щодо українізації шкільної освіти за часів Української держави гетьмана П.Скоропадського. В ній автор зазначає, що завдяки зусиллям цілого ряду державних діячів і зокрема ідеолога українізації шкіл заступником міністра народної освіти і мистецтва П.Холодного вдалося реалізувати плани реформування шкільної освіти, розроблені ще за часів Центральної Ради. І хоча не все вдавалося довести до виконання але, як пише дослідник, від його дій значною мірою залежала розробка і прийняття багатьох міністерських указів та постанов про українізацію шкіл. Це на думку автора говорить про те що в тогочасній Україні відбувалася цілеспрямована політика по створенню національної системи освіти та її українізація. Як підкреслює автор

принципово важливе значення було у подоланні давніх антиукраїнських ідей і поступове введення нових національних норм шкільного життя» [С.].

Тісно з попередніми публікаціями перегукується розвідка, яка розкриває шляхи становлення національної освіти у 1917-1919 рр. викладача кафедри історії України Ніжинського державного університету О. В. Ростовської» [С.].

Фінансову кризу загальноосвітньої школи та спроби її подолання на Чернігівщині у 1920 рр. ХХ ст. висвітлює у своїй публікації Д. Дедович. Автор вказує на причини даної кризи та спроби її вирішення тодішнім урядом. Висвітлення проблем освіти Чернігівщини 20-х - поч. 30-х рр. ХХ ст. цей же автор подає на прикладі тематичного аналізу публікацій розміщених на сторінках часопису «Радянська освіта» [с.].

Декілька публікацій присвячених становленню початкової освіти в сільській місцевості в дореформений час та фінансового забезпечення початкових навчальних закладів доводить до читача Л. Нестеренко [с.].

В іншій публікації Світлани Батуріної розглядається образ поляків в українських шкільних підручниках [с.].

Поставивши за мету, авторка, шляхом аналізу сучасних шкільних підручників подає спробу реконструювати формування образу взаємин між українцями та поляками впродовж тривалого періоду від середньовіччя до середини ХХ ст. До основних завдань публікації, як відмічає дослідниця належить відслідковування змін, які проходили (чи не відбулися) у сприйнятті найближчого сусіда та відносин із ним, у порівнянні з попереднім виданнями українських підручників; яким чином у них представлені поляки, польська держава та загальне минуле від часів середньовіччя до сьогодення. В цій статті автор здійснює вперше комплексний аналіз такого об'єму текстів підручників у визначеному контексті [С.].

Згідно з дослідженнями авторки, розповідь про факти спільної українсько-польської історії в підручниках продовжено подіями, які

стосуються козацьких повстань кінця XVI - початку XVII ст., що стали відповіддю на гніт українського населення та обмеження вольностей козацтва. Найвищим підйомом польсько-козацького антагонізму стала Хмельниччина - Національно-визвольна війна. У підручниках 1990-х рр., так само як і в сучасних публікаціях, детально описано подієву лінію 1648-1657 рр., причини цих подій. Подекуди бачимо терміни та означення, притаманні радянському історіописанню - «назрівання», «рушійні сили», «всенародна боротьба» та ін. У підручнику 2016 р. відшуковуємо визначення «історична необхідність війни», що була зумовлена полонізацією, національно-релігійним гнітом, презирством до української мови і культури. Рудименти спостерігаємо й у визначенні виду війни, яка включає етнічні візії - «війна проти Польщі», «звільнення від польського панування» тощо[С.].

Подібна ж схема, на думку вченої, панує у переважної більшості посібників при висвітленні подій другої половини XVIII ст., відомих нам як Коліївщина. Багато сучасних визначень, концептів для характеристики Коліївщини, притаманних сучасним студіям, мають радянські витоки, але інакші акценти. Наприклад, до них належать «возз'єднання» (не з російським народом, а з українським народом Лівобережної України заради відновлення єдиної Гетьманщини), «боротьба» (як правило класова, а за національне визволення) та ін.

Підсумовуючи своє дослідження Батуріна відзначає, що поляки і Польща на сторінках підручників з'являються в певні історичні періоди, висвітлення кожного з котрих відзначено особливостями, що зумовлювалися політичними, економічними й суспільними факторами: доба середньовіччя - династичні контакти й мілітарні конфлікти польських королів і руських князів; XIV - перша половина XVII ст. - річпосполитський час від підпорядкування Польщею теренів Галицько-Волинського князівства і колишніх територій Русі до Хмельниччини; кінець ХУІІІ-ХІХ ст. - від Коліївщини до відновлення польської держави; період ХХ ст. Спільним для

дослідження усіх цих періодів, попри специфіку та унікальність, є наявність конфлікту. Історія Польщі та україно-польських стосунків актуалізується в підручниках майже винятково через конфронтацію між обома етносами в політичній чи військовій площині.

Важливі і вкрай цікаві розвідни присвчені історії відкриття та функціонування вищих закладів освіти в Чернігові та Ніжині.

Така історична розвідка Анатолія Боровика присвячена Чернігівському учительському інституту (1916-1919 рр.) «До 90-річчя Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка»[С.].

Як пише професор, Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка починає свій відлік від Чернігівського учительського інституту. Ініціатором відкриття був директор народних училищ Чернігівської губернії Ф. Делекторський. На його думку, існуючий на той час єдиний на Чернігівщині учительський інститут у м. Глухові не міг задовольнити зростаючі потреби у підготовці учителів міських та вищих початкових училищ. Цих навчальних закладів у Чернігівській губернії на 1912 - 1913 навчальний рік налічувалось 35. З 1 липня 1913 р. відкрилось ще 5. У перспективі мережа цих шкіл мала розширюватись[С.].

Далі автор публікації подає історію функціонування вищого навчального закладу[с.].

В іншій своїй розвідці А.Боровик вивчає формування викладацького складу та контингенту студентів в Чернігівському педагогічному інституті за період 1954-1982 рр. На думку дослідника це був час значного зростання наукового та студентського потенціалу вишу, коли закладом керував М.Костарчук[с.]. Продовженням вивчення історії Чернігівського інституту є публікація Боровика яка присвячена діяльності альма-матер за час ректорства І. Воробйова[с.]. Тісно перегукується із статтями А.Боровика публікації О.Травкіної. яка в цілому ряді статей досліджує місцезнаходження Чернігівського колегіуму та реорганізації його в семінарію[с.]. Проводить

скрупульозний аналіз щодо викладання предметів в Чернігівському колегіумі[с.]. Займається біографістикою викладацького складу навчального закладу та здійснює дослідження стосовно соціального складу учнів навчального закладу[с.].

Доповнює цю розвідку повідомлення Анни Морозової «ЯК УСЕ ПОЧИНАЛОСЯ» (до 90-річчя Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка)

Як зазначає дослідниця, протягом багатьох років Чернігівщина була центром підготовки педагогічних кадрів у регіоні: з 1874 р. працював Глухівський учительський інститут. Але нові соціально-економічні умови і культурні запити суспільства привели на початку ХХ ст. до суттєвої перебудови системи народної освіти взагалі, що викликало потребу перебудови й системи педагогічної освіти.

Ще наприкінці 1912 - на початку 1913 рр. губернське земство підняло питання про відкриття у губернії ще одного навчального закладу з підготовки педагогічних кадрів. І 1916 року був відкритий Чернігівський учительський інститут, що стало початком історії ЧДПУ імені Т.Г. Шевченка. Директором було призначено вихідця з Глухівського повіту Чернігівської губернії культурно-освітнього діяча, викладача словесності і педагогіки Олексія Петровича Фльорова. Саме йому судилося відіграти важливу роль у становленні новоствореного навчального закладу. Інститут розпочав свою діяльність як навчальний заклад вище середнього типу з словесно-історичним, фізико-математичним і природно-географічним відділами. Перших слухачів навчали два штатні викладачі та чотири позаштатні. Заняття розпочалися в орендованому приміщенні, не було ніякого відповідного навчального обладнання, не вистачало потрібної літератури. Але попри всі труднощі, інститут активно працював, і 1919 року відбувся перший випуск. Цього ж року інститут був реорганізований у педагогічний з

4-річним навчанням. У подальші роки залежно від завдань, які стояли перед суспільством і школою, відбулося ще сім реорганізацій.

Цінним у цій публікації є те що авторка подає ряд архівних документів які свідчать про нелегкі перші кроки учительського інституту, його викладацький склад. Документи друкуються згідно з сучасними правописними нормами із дотриманням лексичних і стилістичних особливостей оригіналу.

Солідна кількість публікацій належить історії заснування та функціонування Ніжинської вищої школи. Розпочати даний огляд варто з публікації професора Ніжинського державного університету Григорія Самойленка. У своїй статті «Ніжинська вища школа у зв'язках із зарубіжжям» автор не лише вводить читача у історичний екскурс з міжнародної діяльності закладу, але й детально описує сучасні тенденції міжнародних зв'язків вищої школи.

Історії Ніжинської вищої школи присвячено і декілька інших статей. Так О.Бойко подає короткий нарис історії Ніжинської науково-дослідної кафедри, історії культури та мови яка функціонувала у 1920-1930 рр. Дуже близькою до даної статі є публікація А.Острянка, яка також присвячена добі розквіту Ніжинської історичної школи, що припала на час українізаційних процесів у 20-30-ті рр. Діяльності Гоголівського інституту у тих же 20-30 рр. присвячена і публікація Е.Страшко, у котрій автор відзначає високий освітньо-науковий потенціал працівників закладу, вказує на особливості наукової діяльності та освітнього процесу в стінах інституту. Історію Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородько розкриває в своїй публікації Н. Дем'яненко. Дуже цікавою і вкрай повчальною є публікація В. Кондрашова, присвячена погрому в стінах Ніжинської вищої школи на початку 30-х рр.. ХХ ст.. Історію відкриття функціонування та головних напрямків діяльності Ніжинського історико-філологічного

товариства при інституті князя Безбородько за період 1894-1919 рр. подає в своїй розвідці також В.Кондрашов [С.].

Таким чином ми бачимо, що значна частина публікацій, присвячених історії Ніжинської вищої школи, стосується діяльності цього закладу на початкових етапах та у 20-30 рр. ХХ ст.. Натомість майже відсутні розвідки які відображали особливості освітнього процесу в стінах закладу за радянських часів» [С.].

РОЗДІЛ II. Висвітлення проблем розвитку архітектури та образотворчого мистецтва на сторінках часопису

Друге за обсягом матеріалів місце на сторінках «Сіверянського літопису» займають праці, присвячені розвитку архітектури. Відкриває дану тематику публікація кандидата мистецтвознавства, доцента Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка Анатолія Анруга «**БАРОККОВИЙ ЧЕРНІГІВ**», опублікована ще в одних із перших номерів часопису[С.].

Автор зазначає, що друга половина XVII — перша половина XVIII століття ознаменовані злетом національної самосвідомості українського народу, зумовленого переможним завершенням визвольної війни 1648—1654 рр. під керівництвом Б. Хмельницького. Українська культура і мистецтво того часу, які розвивалися в стильовому напрямку бароко, сягнули світового рівня. Бароко охопило тоді різноманітні сфери духовного життя суспільства — літературу, архітектуру, образотворче мистецтво, музику, історіографію, відбилось в народній культурі. Як ніколи раніше спостерігається інтеграція, взаємопроникнення видів культури[С.].

Як вказує дослідник, бароко як культурно-історична епоха виражає спільність у змісті різних аспектів духовного життя суспільства. Мова іде про певні особливості, риси, принципи, типологічні відповідності, які виявилися в усіх сферах культури. У кожній із них вони набували специфічних особливостей. Виникали ж у спільних соціально-історичних умовах і були поєднані між собою протиріччями і спільностями своєї епохи. Бароко виступило внутрішнім стрижнем культури, визначило головні напрямки її розвитку[С.].

Українське бароко, на думку автора, синтезувало великі культурні традиції. У його еволюції визначальне значення мали національні джерела і чинники Це — традиції культури Київської Русі, які через візантійські

впливи йшли до глибинних основ європейської культури, а також могутній пласт народної культури, корені якої сягають часів давніх слов'ян. Воно увібрало також досягнення великої культури східних слов'ян та Західної Європи[С.].

На думку автора, велике суспільне і культурне значення мало звернення до традицій вітчизняної античності — культурної спадщини Київської Русі. Давньоруське планування Чернігова, що стало зразком для періоду у другій, половині XVII ст., архітектурні пам'ятки до монгольської архітектури і мистецтва граду над Десною стали живим втіленням культурної традиції. Троїцький собор у Чернігові (1679-1695 рр.) успадкував лінію давньоруського монастирського храму. Динамічна композиція Катерининської церкви продовжила традиції наростання об'єму до центру Судовії, розпочату в часи Київської Русі зодчими Софії Київської і особливо вдало розроблену у П'ятницькій церкві в Чернігові. У другій половині XVII ст. були продовжені традиції давньоруського написання, з'являються нові редакції давньоруських літературних творів[С.].

Велике значення, зазначає А. Андруг також надає культурно-мистецьким здобуткам східних слов'ян. Муроване будівництво, яке поширилося у другій половині XVII ст. в Чернігові, вимагало великої кількості досвідчених будівничих. Якраз їх на той час і не вистачало на Лівобережній Україні. Тому із Москви запрошувались зодчі, які мали значний досвід практичної роботи. Вони були об'єднані в Прикази мурованих справ. Принадив будівельні роботи і здійснював підготовку кадрів з XVII ст гетьман Іван Мазепа через Петра І. Він запросив до роботи в Україну самих видатних зодчих, таких як П. Д. Старцев і Д. Б. Акантозі. П. Д. Старцев з колективом майстрів працював у Києві і можливо, в Чернігові. Вірогідно, Д. Б. Акантозі зводив у Чернігові будинок Колегіуму, Риси російської архітектури можна бачити у будинку Я. Лизогуба, Катерининській церкві та деяких інших спорудах. Працювали, мабуть, в

Чернігові і білоруські різьб'ярі по дереву над створенням Іконостасу Успенського собору Єлецького монастиря. Майстри з Могильова та Орші, колективи різьб'ярів Оружейної палати в Москві, об'єднали в своїй творчості традиції українського, білоруського та російського мистецтва[С.].

Зв'язки із Західною Європою здійснювались не лише завдяки приїзду майстрів до Чернігова, але й перебуванню чернігівців за кордоном. Відомо, що студенти із Чернігова навчались у Страсбурзькому та Кенігсберзькому університетах. Повертаючись на батьківщину, вони привозили з собою книжки, записи лекцій провідних професорів, наочні посібники. Книги з Західної Європи привозили і купці, які шукали і замовляли окремих осіб. Наприклад, Дмитро Туптадо працював у Чернігові над «Життями святих» і просив купця Ісаака Вапдснбурга купувати книги і привозити їх до Чернігова. Деякий час у Чернігові жив філософ, богослов, фахівець з оборонного будівництва Адам Зернікав, запрошений Лазарем Барановичем з Кенігсберга, Троїцький собор у Чернігові побудував за власним проектом досвідчений західноєвропейський архітектор Йоган Батист Зауер, який прибув на запрошення із Вільнюса[С.].

На завершення автор зазначає, що культура Чернігова доби бароко — яскрава сторінка української культури. Завдяки своїй неповторній своєрідності вона увійшла до скарбниці слов'янської культури.

В іншій свої публікації «ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ ЧЕРНІГОВА У ГРАФІЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII - ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТЬ» Анатолій Адруг розкриває зображення пам'яток архітектури Чернігова XI - XVIII століть на сторінках чернігівських стародруків та мальованому плані міста 1706 р. Він зазначає, що Чернігів багатий на пам'ятки давньої української архітектури. Для їхнього вивчення, охорони і використання важливе значення мають іконографічні джерела. Першорядне значення мають мальований план Чернігова «Абрис Чернігівський» 1706 р. та гравюри оригінальних видань чернігівської друкарні першого і найбільш цікавого

періоду її діяльності 1679 - 1720-х років. План Чернігова 1706 р. виконаний на папері розміром 63 x 97 см. Техніка і матеріали виконання - туш, перо, пензель, олівець. Масштаб (мірило) позначений у сажнях. У центрі вгорі на стрічці підпис - «Абрис Чернігівський». На звороті зберігся первісний напис : «10. Чертеж Черниговской. 706-го октября в 31 день подал в Санкт-Петербурхе и с Чернигова Жилова полку прапорщик Иван Ильин Доли ...». Далі слова не можна розібрати. Нині цей план зберігається у відділі рукописів Бібліотеки Російської академії наук у Петербурзі в зібранні карт, планів, креслень, малюнків, гравюр Петра І. Як вважав А. А. Карнабед, «Абрис Чернігівський» створений прапорщиком Іваном Іллічем Долинським. Його фотокопія зберігається у фондах Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського[с.].

План Чернігова 1706 р. являє собою важливе джерело з історії, архітектури і містобудування, де зафіксовано вигляд архітектурних пам'яток Чернігова від часів Київської Русі до початку XVIII ст. Через невеликі розміри плану в ньому схематично передані просторові відношення ландшафту міста із застосуванням двох масштабних шкал. Крім стін і веж чернігівської фортеці, представлені культові і житлові споруди. Деякі з них не збереглися до нашого часу і тому ці зображення набувають особливої цінності. А ті, що існують і зараз, виглядали на час створення плану інакше. І це теж викликає науковий інтерес. Споруди представлені не об'ємно, а у вигляді фасадів. Деталі архітектурного декору фасадів не позначені. Це - переважно лінійні зображення, наведені олівцем і пером на папері. Лише в деяких місцях використано пензля. Деякі будівлі зображені досить схематично, тоді, скажімо, можна говорити про них лише в загальних рисах. В інших випадках зафіксовані деякі деталі[С.].

Автор докладно описує зображення церков Чернігова: «У Верхньому замку ближче до східної його стіни стояла дерев'яна Михайлівська церква, яка мала три бані над трьома зрубами. У першому Черкаському замку

(територія колишнього Дитинця) зображені три неіснуючі нині храми. У східній частині замку бачимо муровану трибаневу Воскресенську церкву, звернену до глядача своїм південним фасадом. Із заходу - невелика прибудова. Вгорі на рівні бань напис: «Воскресенская», а внизу: «каменная». Трохи північніше - дерев'яна п'ятизрубна з п'ятьма банями Благовіщенська церква. В південно-західній частині першого Черкаського замку ближче до Верхнього замку бачимо Богословську церкву, поставлену з дерева у три зруби з трьома верхами.» [С.].

У центрі «Першого черкаського замку» представлений мурований Спасо-Преображенський собор, зведений в 30-50-х роках XI ст. Це - найдавніший храм доби Київської Русі на території України, який зберігся до наших днів з деякими перебудовами і доповненнями. Значні роботи були проведені в храмі у другій половині XVII ст., за чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Для з'ясування результатів цих робіт і того, що вони змінили в зовнішньому вигляді споруди, допоможе зображення на плані Чернігова 1706 р. Над зображенням храму є напис: «соборная», а внизу дещо ліворуч: «каменная». Ці підписи засвідчують, що маємо зображення саме Спасо-Преображенського собору. Він звернений до глядача своїм головним західним фасадом, хоча це й порушує його справжню орієнтацію щодо сторін світу. Подібний підхід бачимо і в зображенні інших будівель як на цьому плані, так і в інших документах того часу. Центральна баня отримала двоярусне завершення, а первісно мала один ярус. Обабіч неї дві невеликі бані вже мають грушоподібні завершення на відміну від давньоруських. Всі підбанники світлові - мають вікна, які освітлюють внутрішній простір споруди. Так було за часів Київської Русі і так залишилось і в наші дні. [С.].

На фасаді чітко позначена центральна закомара, а бічні відсутні, тобто все виглядає, як і в наші дні. Раніше архітектор-реставратор М. М. Говденко в результаті натурних досліджень дійшла висновку, що закомар над бічними пряслами фасадів Спасо-Преображенського собору не було [4]. Цей малюнок

підтвердив її думку. Біля північного кута малюнку храму можна побачити сходову вежу, а симетрично до неї біля південної стіни показані, мабуть, рештки хрещальні. Прапорщик І. І. Долинський зафіксував вигляд чернігівського Спасо-Преображенського собору відбудови головним чином 1675 р. за сприяння В. А. Дуніна-Борковського. Будівничі XVII ст. зберегли первісну основу споруди і не внесли до об'ємно-просторової композиції суттєвих змін. Нове виявилось в надбудові другого ярусу центральної бані та в зміні форм завершень усіх бань. Це пов'язано із влаштуванням перекриття даху над склепіннями на спеціальних конструкціях, яких не було в домонгольські часи. Це змінило художній образ Спасо-Преображенського собору згідно з естетичними поглядами другої половини XVII ст. [С.].

Лініями позначені плани інших споруд – Борисо - Глібського собору, ратуші та споруди, яка відома зараз як будинок Колегіуму. На «Абрисі Чернігівському» приблизно там, де нині стоїть будинок полкової канцелярії, вміщене схематичне лінійне зображення будинку з високим дахом із заломом. На плані ж будинок знаходиться зовні оборонної стіни над зовнішнім ровом. Це можна пояснити тим, що план окомірний, і інші споруди також представлені там, де вони в дійсності і не знаходяться [С.].

У східній частині «Другого черкаського замку» постала на плані дерев'яна Миколаївська церква з сімома банями на п'яти зрубках. На захід від неї - тризрубна з трьома банями та опасанням церква Воздвиження. Біля неї із західного боку невелика дзвіниця з одноярусним завершенням, а бані церкви мають двоярусні завершення. Катерининська церква позначена досить схематично як тридільна з трьома банями. Можна припустити, що на 1706 р. вона була ще не добудована. Вгорі напис: «Екатерининская», а внизу: «каменная». На території Третяка, що прилягав до «Другого черкаського замку» із заходу, майже посередині його стояла на початку XVIII ст. дерев'яна Покровська церква з трьома банями на трьох зрубках [С.].

Окремо автор виділяє чернігівські монастирі, на які слід звернути особливу увагу: «Варто звернути увагу на зображення споруд чернігівських монастирів. На захід від Третяка територія Єлецького монастиря обмежена лінійно позначеними стінами. У північній стіні схематично представлена невисока брама, яка зовсім не нагадує муровану дзвіницю, яка на той час була зведена (вона збереглась до наших днів). Вгорі на стрічці напис: «Елецкой монастир». У центрі монастирської території стоїть мурована церква. Під нею напис: «каменна». Ці два написи свідчать, що перед нами Успенський собор чернігівського Єлецького монастиря. Більшість дослідників відносять спорудження Успенського собору до середини - другої половини XII ст. У другій половині XVII ст. храм був відбудований у нових формах. Про це йшлося у книзі «Скарбница потребная» І. Галятовського, яка вийшла друком 1676 р. у Новгороді-Сіверському. На «Абрисі Чернігівському» мурований Успенський собор постав своїм західним фасадом з трьома банями у центрі Єлецького монастиря. Центральна баня має двоярусне завершення, а дві бічні - одноярусні. Тут відсутня західна баня над хорами, а східну (якщо вона була) не видно за головною банею. Нині ж на Успенському соборі бічні бані мають два яруси, а центральна - три. Можливо, додатковий ярус з'явився пізніше у ХУІІІ ст. Праворуч біля південного фасаду храму художник показав каплицю святого Якова, освячену 14 вересня 1701 р. В цілому ж західний фасад представлений досить умовно. Чітко виділені лише пілястри, портал входу та вікна. Центральне прясло фасаду має, як і нині, напівкругле завершення. Подібним чином Успенський собор зображений на чернігівській чудотворній іконі «Єлецької Богоматері». Лише на захід від центральної бані бачимо ще один підбан-ник із завершенням, а прибудова до південної стіни собору відсутня. Відрізняється і завершення фасаду. Отже, Успенський собор Єлецького монастиря на «Абрисі Чернігівському» постав до глядача своїм головним західним фасадом із напівкруглим завершенням та трьома банями і

прибудовою біля південної стіни. В загальних рисах Успенський храм виглядає майже так само і на початку ХХІ ст. [С.].

На території чернігівського Єлецького монастиря існує єдиний зразок дерев'яного житлового будинку ХVІІ ст., що зберігся в Лівобережній Україні. Саме він зображений поряд з Успенським собором, правда, не біля північної стіни, як є воно в дійсності, а біля східної. Це зроблено, мабуть, для зручності показу, бо там, де знаходиться будинок, замало місця. В одній із кімнат будинку зберігся напис на сволоку: «При Феодосии Углицьком архімандрите року 1688». Графічне зображення будинку Феодосія і Дмитра Туптала (Ростовського) являє глядачу одноповерхову споруду майже квадратну в плані. На поздовжньому і причілковому фасадах бачимо по троє вікон. Фундамент позначений двома горизонтальними лініями. Вкритий гонтом високий дах мав один залом. [С.].

Далі вздовж високого берега Десни дорога підводить до споруд Троїцького монастиря. Саме так написано на стрічці над зображенням Троїцького собору. Він представлений своїм західним фасадом з невеликим фігурним фронтоном. Над фасадом здіймаються три бані - центральна та обабіч дві менші з двоярусними завершеннями. Членування фасаду відсутні. Прямокутниками позначені вхідні двері та вікна. В центрі - велике вікно у вигляді хреста. Саме в Троїцькому соборі вперше в Чернігові з'явилося вікно такої форми, подібне до герба Лазаря Барановича. Іллінська церква зображена досить схематично і лише пунктиром як невелика споруда з трьома банями. Будь-які деталі відсутні [С.].

На північ від «Другого черкаського замку» позначені стіни і споруди П'ятницького монастиря. Вгорі на стрічці напис: «Пятницкой девичий монастыр». Стіни обведені лініями. У західній стіні - надбрамна дерев'яна дзвіниця в два яруси із завершенням. Вона дещо нагадує дзвіницю з дерева седнівської Георгіївської церкви, яку намалював Т Г Шевченко весною 1846 року. В центрі монастиря представлена П'ятницька церква в тому вигляді,

якого вона набула до початку XVIII ст. Зведена в кінці XII - на початку XIII століть, споруда протягом багатьох століть зазнавала змін і перебудов. Перші відомі реставраційні роботи здійснювалися до 1670 - 1690-х років, коли тут був заснований дівочий монастир. Церква звернена до глядача своїм західним фасадом. Під центральним входом напис: «каменна». Обабіч від центрального об'єму бачимо південну і північну прибудови з банями. Така сама прибудова з банею із заходу. У кутах між ними дещо нижчі об'єми з вікнами. Центральна баня має (як і дві менші) два яруси, а не три (як можна бачити на фотографіях церкви до руйнувань 1943 р. Можна припустити наявність східної бані, закритої центральним підбанником. Автор плану 1706 р. позначив лініями головні об'єми і елементи, не звертаючи увагу на дрібні деталі. Він зафіксував результати відновлювальних робіт 1670 - 1690-х років, коли була відтворена композиція українських п'ятибанних церков, яка з'явилась спочатку в дерев'яній архітектурі, а потім перейшла до мурованого зодчества.» [С.].

«Важливе значення має зображення будинку чернігівського полковника Павла Полуботка за Стрижнем, який не зберігся до наших днів. Його опис 1724 р. не дозволяє уявити зовнішній вигляд. На «Абрисі Чернігівському» 1706 р. кам'яниця звернена до глядача своїм головним фасадом. Високий дах із заломом увінчаний з обох боків «сонцями». Високий дах із заломом мав також ганок перед входом у центрі фасаду. Будинок зведений на підкліті. На користь цього свідчить і наявність другого поверху в ганку. Фасад має шість вікон - по три обабіч ганку. Малюнок доволі схематичний і умовний». Цей опис дає нам змогу уявити собі справжній будинок чернігівського полковника. [С.].

Пам'ятки архітектури Чернігова зображувались також на сторінках видань чернігівської друкарні найбільш цікавого і важливого першого періоду її діяльності 1679 - 1720-х років. Не випадково найчастіше зображувався Троїцький собор - головний храм чернігівського Троїцько-

Іллінського монастиря, при якому і діяла друкарня. Вперше зображення Троїцького храму в техніці гравюри на дереві вміщено на звороті титульного аркуша одного із варіантів першого видання «Октоїху» 1682 р. У іншому варіанті гравюра із чудотворною іконою чернігівської «Іллінської Богоматері» без храму, Це - відбиток з дошки, вирізаної у Новгороді-Сіверському для видання «Чуда діви Марії» 1677 р. Гравюра з Троїцьким собором має розміри 163 x 127 мм. Вона повторена у чернігівських виданнях книги Дмитра Туптала «Руно орошенное» 1691 і 1697 років. У центральній частині композиції вгорі на хмарах піднесена ікона чернігівської «Іллінської Богоматері», яку з обох боків підтримують ангели. Над їхніми головами херувими. Внизу під іконою постав Троїцький храм, звернений до глядача своїм західним фасадом. Обабіч собору фігури святих Антонія та Феодосія Печерських. Саме Антоній започаткував Іллінський монастир у Чернігові, викопавши в XI ст. печери. Вся композиція обведена рамкою із двох ліній, а сама ікона оточена однолінійною рамкою. [С.].

Важливість і значення цього зображення Троїцького собору полягає в тому, що воно було виконано ще за незавершеного будівництва споруди. Храм було закладено 30 квітня 1679 р. Але інтенсивні роботи почались лише в наступному 1680 р. після приїзду до Чернігова із Вільнюса досвідченого архітектора Йоганна-Баптиста Зауера[С.].

Західний фасад Троїцького собору на звороті титульного аркуша «Октоїху» 1682 р. побудований переважно за допомогою горизонтальних та вертикальних ліній, які позначають міжповерховий та вінцевий карнизи, а також пілястри. Їх доповнюють пружні лінії в вибагливого барокового фронтона та трьох бань. Затемнення позначають хрестоподібні вікна, вхідні двері та тіні всередині центрального прясла фасаду. Троїцький собор представлений на білому тлі паперу. Лише на рівні бань з'являється штрихування з фігурними білими проміжками. Деталі лиштв вікон та ніш

досить точно відповідають дійсним у споруді. Хоча в нижньому ярусі бачимо по одній високій ніші та квадратній над нею, а в натурі їх по двоє. [С.].

Велику увагу Анатолій Анруга приділяє друкарським виданням. Він пише що У 1717 р. в чернігівській друкарні побачило світ перше видання «Нового заповіту». На титульному аркуші вміщено заголовок у рамці, віддрукованій у техніці гравюри на дереві. В центрі вгорі композиція «Новозавітна Трійця» поєднана із західним сюжетом коронування Богородиці. В центрі внизу під заголовком постав Троїцький собор своїм західним фасадом до глядача. З обох боків від нього постаті святого Антонія Печерського та пророка Іллі додатково засвідчують, що перед нами саме чернігівський Троїцький собор. Ліворуч в нижньому куті зображення Іллінської церкви чернігівського Тріцько-Іллінського монастиря. Це зображення Троїцького собору близьке до подібного на титульному аркуші вже згаданого чернігівського видання «Молитвослова триакафістного» 1697 р. Відмінність полягає у ретельнішому опрацюванні деталей архітектурного декору фасаду. Варто зазначити, що 1745 р. рамка форти з цієї дошки була відбита на титульному аркуші чернігівського видання «Правила к божественному причащенню». Текст заголовка, звичайно, став інший. П. М. Попов відзначив, що на цій рамці є не дуже виразний підпис у вигляді двох букв «КГ»[С.].

1720 року в Чернігові побачило світ друге видання «Правила к божественному причащенню». На титульному аркуші рамка із заголовком виконана в техніці гравюри на дереві. Підпис в лівому нижньому куті свідчить, що автором його є відомий український гравер Никодим Зубрицький. В центрі вгорі у хмарах представлена композиція «Новозавітна Трійця» разом з коронуванням Богородиці. Нижче обабіч заголовка постаті пророка Іллі та святого Онуфрія. Нижня частина композиції містить панораму чернігівської місцевості зі спорудами Троїцько-Іллінського монастиря. У центрі західний фасад Троїцького собору представлений

єдиним масивом з гладенькими площинами і майже без архітектурних членувань. Це зображення багато в чому повторює попередні, але в більш спрощеному вигляді. Верхній ярус фасаду показаний досить умовно, а в нижньому вертикальні ніші намічені точно на своїх місцях[С.].

Отже, зображення Троїцького собору в Чернігові на сторінках чернігівських стародруків виконані в техніках гравюри на дереві та мідьориту. Найчастіше вони вміщувались у нижній частині рамки під заголовком на титульному аркуші книги. Вгорі в центрі двічі бачимо композицію «Новозавітна Трійця» у поєднанні із західним сюжетом коронування Богородиці. Лише на титульному аркуші «Молитвослова триакафістного» 1697 р. на цьому місці композиція «Старозавітна Трійця». В «Тріоді цвітній» 1685 р. на цьому місці «Деїсіс», бо там використана дошка форти новгород-сіверського видання «Анфологіона» 1678 р. Два зображення Троїцького собору знаходяться на звороті титульних аркушів чернігівських видань «Октоїху» 1682 р. та «Феатрона» 1708 р. В обох випадках над собором є гравіроване зображення чудотворної ікони чернігівської «Іллінської Богоматері», історія існування якої тісно пов'язана і з Троїцько-Іллінським монастирем, і з Троїцьким собором у Чернігові. Гіпотетичним є зображення чернігівського Троїцького собору на великій тезі гравера І. Мигури 1706 р. поряд з іншими п'ятьма визначними храмами Києва та Полтавщини.» [С.].

Розглянуті зображення чернігівського Троїцького собору поділяються на три групи. Першу групу представляють гравюри з «Октоїху» 1682 р., «Тріоді цвітної» 1685 р. та «Феатрона» 1708 р. Вони найближчі до проекту собору, який показував архітектор Й.-Б. Зауер гетьману І. Самойловичу. До другої групи входять більш схематичні й узагальнені зображення на титульному аркуші «Правила к божественному причащенню» 1720 р. та на мальованому плані Чернігова 1706 р. Третю групу становлять гравюри з «Молитвослова триакафістного» 1697 р. та «Нового заповіту» 1717 р. Варто

зазначити, що всі зображення чернігівського Троїцького собору відображають дійсні масштабні співвідношення, архітектурні членування і деталі його західного фасаду. Храм представлений з п'ятьма банями, а східні невеликі бані просто не видно [С.].

Осібнo стоїть зображення Борисо-Глібського собору - визначної пам'ятки чернігівської архітектурної школи XII ст. Зведений на території чернігівського Дитинця поряд із Спасо-Преображенським собором, він протягом століть зазнавав руйнувань і перебудов. У 1620-х роках облаштований для домініканського костьолу. У другій половині ХУІІ ст. Борисо-Глібський собор відбудований як православний храм. У 1672 р. із заходу зведена восьмигранна прибудова з банею. Таким чином разом із східною і центральною банями собор отримав об'ємно-просторову композицію трибаневого українського храму. Таким він і постав у реконструкції автора проекту реставрації архітектора М. В. Холостенка. Але єдине зображення Борисо-Глібського собору на титульному аркуші чернігівського видання книги «Алфавіт собраний рифмами сложенный» 1705 р. П. М. Попов висловив припущення, що автором мідьориту був український гравер Іван Стрельбицький [С.105].

Дослідники по - різному визначали зображену споруду [С.102]. На нашу думку, тут вміщено зображення чернігівського Борисо-Глібського собору. На користь цього свідчать зображення святих князів Бориса і Гліба на рівні бань храму. Крім того, в тексті книги вказано, що в її складанні брали участь студенти чернігівського Колегіуму, який знаходився на території Борисо-Глібського монастиря. Автором (або редактором) книги вважається чернігівський архієпископ Іоан Максимович, який і заснував Колегіум в 1700 р.

У центрі вгорі замість композиції «Трійця», яка була над зображенням Троїцького собору, тут вміщена інша. В цьому випадку ми бачимо в хмарах покоління зображення Бога отця з розпростертими руками. З-під собору

виростають дві виноградні лози, які звиваються догори з обох боків заголовка. Вони утримують круглі лаврові вінки, в яких знаходяться поясні зображення князів і царів, закінчуючи Олексієм Петровичем (сином Петра I), який представлений двічі. Варто зазначити, що серед малюнків Києво-Лаврської іконописної майстерні ХУІІІ ст. є тушкований малюнок, який створений під впливом гравюри на титульному аркуші «Алфавіту» 1705 р. Вгорі у хмарах, як і в гравюрі, Бог-Отець. Внизу постаті князів Бориса і Гліба, а в «Алфавіті» маємо їхні поясні зображення в круглих лаврових вінках. Між ними дещо змінений в деталях західний фасад чернігівського Борисо-Глібського собору [5. іл. 161 на с.64].

Ця гравюра зафіксувала зміни в зовнішньому вигляді Борисо-Глібського собору після відбудови у другій половині ХУІІІ ст. Головне, що вона засвідчила - це наявність з півночі і півдня від центральної бані двох невеликих бань. Таким чином, разом з центральною, східною банями і завершенням західної прибудови утворилась об'ємно-просторова композиція українського п'ятибаневого храму з двоярусними завершеннями. Бані розміщувались за осями північ - південь і захід - схід. Гравер чіткими лініями позначив пружні завершення барокових бань, двосхилий дах над західною частиною споруди з трикутним фронтоном. Зафіксовано також і невеликий схил даху із заходу над головним об'ємом споруди, вкритий, вірогідно, дошками. Подібний дах бачимо і над північною частиною будівлі. Всі об'єми і членування споруди гравер упевнено намітив лініями.» - зазначає автор.

У стародруках Успенський собор чернігівського Єлецького монастиря вперше був представлений у гравюрі на дереві, вміщеній у книзі І. Галятовського «Скарбница потребная», яка вийшла друком у Новгороді - Сіверському 1676 р. [С.].

Чернігівська Іллінська церква лише один раз представлена на титульному аркуші «Нового заповіту», що побачив світ в чернігівській друкарні 1717 р. Ліворуч від Троїцького собору бачимо Іллінську церкву. До

неї ведуть знизу сходи в тому самому місці, де вони знаходяться і нині. У гравюрі сходи йдуть далі догори, чого зараз немає. На північ від церкви невелика дерев'яна дзвіниця, яка не збереглася. Існуюча мурована дзвіниця зведена на початку ХХ ст. Сама ж Іллінська церква показана тридільною з трьома банями. Центральна баня має двоярусне завершення, а дві менші одноярусні. Таким чином, всі бані мають завершення на один ярус менші, ніж у пам'ятці у сучасному стані. З південного боку апсиди видно невелике приміщення ризниці, яке збереглося до наших днів. Членування церкви визначають лінії. Затемнені місця позначені горизонтальними штрихами, а вікна темними плямами. - так постає перед нами Іллінська церква[С.].

Отже, пам'ятки архітектури Чернігова досить повно представлені у графічних творах другої половини XVII - початку XVIII століть. У мальованому плані Чернігова («Абрисі») 1706 р. Іван Долинський представив сім мурованих храмів, шість дерев'яних церков, дві дзвіниці з дерева П'ятницького монастиря та церкви Воздвиження. Також зафіксовані муровані будинки Павла Полуботка і полкової канцелярії, а також дерев'яний дім Феодосія Углицького. Показані плани Борисо - Глібського собору, будинку Колегіуму та ратуші. План зафіксував вигляд і стан пам'яток архітектури початку XVIII ст. Наукова цінність «Абрису» 1706 р. полягає і в тому, що частина пам'яток (особливо дерев'яні храми) не збереглися до наших днів[С.].

Цей документ доповнюють зображення чернігівських храмів у друкованій графіці - на сторінках видань чернігівської друкарні. Перш за все йдеться про чернігівський Троїцький собор - головний храм Троїцько-Іллінського монастиря, при якому працювала друкарня. Твори виконані в техніках гравюри на дереві та мідьориту такими визначними майстрами як І.Щирський, Н.Зубрицький, І.Стрельбицький. За допомогою цих зображень можна доволі точно уявити проект Троїцького собору архітектора І.- Б. Зажера («Абрис»), який він показував гетьману Івану Самойловичу.

Зображення Іллінської церкви та Успенського собору Єлецького монастиря в Чернігові у стародруках доповнили їхній візуальний вигляд у «Абрисі чернігівському» 1706 р. Осібно представлений чернігівський Борисо-Глібський собор. Документ дав змогу відновити об'ємно-просторову композицію храму після відбудови у другій половині XVII ст. Поряд з іншими джерельними матеріалами зображення пам'яток архітектури Чернігова на сторінках стародруків та мальованому «Абрисі чернігівському» 1706 р. несуть важливу наукову інформацію про стан та зовнішній вигляд храмових і цивільних споруд історичного міста.» - закінчує свою статтю автор[С.].

Питання про створення, становлення і перші роки діяльності Чернігівського державного історико-культурного заповідника приділяє у своїй розвідці «**ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК У 1929-32 РОКАХ**» Данило Рига

Автор статті зазначає, що 1920-30-і роки XX століття на Чернігівщині були вкрай суперечливими. Не дивлячись на окремі позитивні моменти, у певних питаннях культурного буття панувала хаотичність і непослідовність. Зокрема, це й стосувалося заснування державних історико-культурних заповідників на теренах Чернігівщині у кінці 1920-х років. У другій половині 20-х рр. збільшилось державна фінансова підтримка пов'язана з охороною найвизначніших культових шедеврів, внаслідок чого на території Чернігова був створений заповідник.

У 1920-і роки доволі швидко проводилися охоронні дії щодо культових пам'яток. Разом з тим вони не отримали комплексного і планового характеру, не мали належну підтримку зі сторони як місцевих, так і республіканських органів влади.

Тому на думку автора створення історико-культурних заповідників було продиктоване необхідністю захисту історичних пам'яток архітектури. Проте, як засвідчила історія, заснування заповідників — це лише половина

справи, найголовніше полягало в організації їх діяльності і захисті тих же заповідників від втручання та негативного впливу місцевих та державних органів влади, які заважали їх нормальній діяльності.

Детально розглянувши історію створення та функціонування державного історико-культурного заповідника у Чернігові Д. Рига підсумовує що включення місцевих історичних архітектурних шедеврів до складу заповідника не дозволило їх знищити. Оскільки, в цей час багато релігійних споруд підлягали знищенню. В даній справі варто відмітити людей, які стояли на передовому фронті збереження архітектурних шедеврів. Як засвідчила історія — деякі з них за це розраховалися власним життям.

Автор публікації доводить, що заснування і функціонування заповідника підтверджує той факт, що заповідник у обласному центрі є найстарішим в Україні. Це, безсумнівно, вагомий факт. Тому що це питання на думку дослідника довгий час не підлягало дослідженню, і було прогалиною в історії Чернігівщини.

Тому, на думку науковця, створення історико-культурного заповідника у Чернігові наприкінці 1920-х років двадцятого століття все ж таки мало надзвичайно велике значення. Тамтешні історики, краєзнавці виступили на потужний захист унікальних пам'яток архітектури. Головне завдання заповідника, на думку автора те, що під його протекцію були включені унікальні пам'ятки, які вдалося зберегти. Таким чином, зважаючи на ситуацію, яка сформувалася на 1930-і роки, можна стверджувати, що культурне життя на Чернігівщині перебувало у вкрай занедбаному стані.

Історико-архітектурний потенціал Чернігова розглядає Наталія Ходарченко. У статті розкрито історико-архітектурний потенціал міста Чернігова, ступінь наукової розробки даної теми, висвітлено значення історико-архітектурної та культурної спадщини для подальшого розвитку міста.

Автор зазначає, що останнім часом значно зростає інтерес до вивчення

історичних міст, їх архітектурно-перспективних особливостей, узалежненості образу міста від конкретних історико-архітектурних, будівничих, культурних традицій, які мали вплив на їх формування, а зараз значною мірою виокремлюють особливості майбутнього розвитку.

У контексті свого дослідження дослідниця детально зупиняється на визначенні основних аспектів формотворення модерного образу Чернігова і можливостей його майбутнього розвитку.

Поділяючи оцінки Є. Водзинського та Л. Соколова Н. Ходарченко зазначає, що особливості та загальний образ Чернігова визначають взаємопов'язані чинники його побудови і сприйняття а саме: історико-культурні традиції формування та розвитку; визначні будівлі й ансамблі; ландшафтні міські парки, природні заповідники довкілля, особливості пейзажу, панорамного бачення міста; соціально-функційний образ обласного центру.

На її думку саме їх ретельний аналіз дозволить закріпити так звану формулу своєрідності міста, що достатньою мірою здатний визначити характер його подальшого розвитку.

В результаті свого дослідження автор приходять до висновків що, ефективність вирішення питань перспективного розвитку міста як одного з найвизначніших історичних центрів України має значення не тільки для охорони його історико-архітектурної унікальності, а й загальноукраїнської культури та історії.

На думку автора, критеріями, що визначають самотність та потенціал міста, є перш за все історико-культурні традиції його створення та розвитку; визначні будівлі й ансамблі; ландшафтні парки; соціально-функціональний образ міста.

Дослідивши історико-архітектурні особливості формування Чернігова та проаналізувавши його сучасне становище, авторка підкреслює дедалі зростаючий культурно-рекреаційний характер подальшого розвитку міста. За

умов його високої історичної та культурної публічності першорядними на думку дослідниці стають історично-культурні, естетично-інформаційні та туристичні шляхи рекреації.

Таким чином ми бачимо, що на сторінках «Сіверянського літопису» висвітлюються проблеми пов'язані лише з архітектурою спадщиною Чернігова, тоді як архітектурні надбання інших міст Чернігівщини залишилися поза увагою дописувачів часопису.

РОЗДІЛ III. Музикознавчі студії на сторінках Сіверянського літопису

Дещо менш представленими за обсягом матеріалу, але доволі цінними є публікації присвячені дослідження становлення та розвитку музичної культури. Розпочати аналіз даної проблематики варто з публікації Людмили Масол «ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК МУЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ОСВІТИ». Авторка наголошує, що з давніх-давен сягає слава Чернігова як культурного гнізда мистецького і музичного центру. Про давні форми музичної культури Чернігівського краю засвідчують археологічні знахідки знайдені на знаменитій Мезинській стоянці яка відноситься до пізньо-палеолітичного періоду. Насамперед це ударні інструменти, наборний браслет, що передає шум, калатало та молоток з рогів північного оленя. Саме вони, на думку дослідниці, формують своєрідний ансамбль і підкріплюють існування у наших давніх пращурів багатого музичного інструментарію[С. 28].

Що-до музичної культури Київської Русі, то на думку дослідниці вона вирізняється високим рівнем і неповторною самобутністю. Народне музичне мистецтво, музикування при княжому дворі та у війську, церковний спів, на думку Л. Масол, і були основними форми існування музики. Авторка вважає що головними джерелами вивчення музичної творчості періоду найвищого розквіту Давньоруської держави є давньоруська література і фольклористика, бо, як відомо, музичні реліквії — поки що «мовчать», і не розшифровані вченими[С. 29].

Авторка відзначає яскраво музичну палітру літературного шедевру «Слово о полку Ігоровім». На її думку це спів легендарного Бояна, який оспівував героїчні сторінки життя Чернігово-Сіверської землі, акомпануючи собі на гуслах; жіночі плачі, які інтонаційно пов'язані з народним голосінням; помпезні пісні-слави воїнам-переможцям; озвучення церковних

дзвонів, ратне музичне звучання тощо. Підкреслюючи беззаперечну, надзвичайну музичність, багатство пісенних елементів Слова о полку, деякі дослідники намагалися зробити його музичну реконструкцію в билинному або ораторіальному жанрах. У науковій літературі, підкреслює вчена, обґрунтовувалася версія що-до хронологічного та географічного аспектів життя і творчості славнозвісного співака[С. 29].

Стосовно релігійно аспекту музики, дослідниця підкреслює що музика, як один з вагомих засобів емоційно-естетичного впливу, значиму роль у церковно-релігійних відправах. Після утвердження християнства на Русі було створено Чернігівську єпархію, почалося активне спорудження храмів, монастирів. Чернігів став одним з центрів книгописання, тут у X ст. створюються школи, бібліотеки, поширюється письменство. Борисоглібський та Спаський собори, П'ятницька церква, Єлецький Успенський монастир перетворюються у громадсько-політичні і культурно-освітні осередки. Для здійснення богослужінь необхідно було мати церковні хори, бо унісонний мелодико-декламаційний спів становив невід'ємну складову частину східно-християнського богослужіння. Вчена підкреслює, що Густинський та інші літописи вказують на конкретні факти щодо шляхів втілення в Київську державу музичних впливів візантійської церкви. Дослідниця відзначила навчання руських виконавців грецькими та болгарськими фахівцями співу. Разом із тим спостерігався сильний вплив місцевих, особливо фольклорних традицій на запозичені з півдня духовні мелодії. Таким чином, відбувалося зародження відомого знаменного розспіву, а також відповідної йому нотації як варіант константинопольських невм. Автор статті підкреслює, що у середньовічний період беззаперечним монополістом у музичному мистецтві була церковна традиція. Записували у той час тільки духовні мелодії, а співу навчалися у храмах або монастирях. Піснеспіви вивчалися на слух, на пам'ять. У ході усної передачі давньоруської музики, а також переписування текстів поступово формувалися різноманітні варіанти основної незмінної

структури. Назву вони отримували, як правило, за місцем походження. Дослідниця відзначає, що в рукописних книгах більш пізніх століть неодноразово трапляються розспіви із зазначенням «чернігівський» [С. 30].

Таким чином київська дослідниця наголошує на унікальності музичної палітри Чернігівщини, її особливому місці в музичному мистецтві українських і східноєвропейських земель.

Питання дослідження кобзарства та лірництва на Чернігівщині піднімає у своїй статті кандидат мистецтвознавства, залужений діяч мистецтв України, тодішній начальник чернігівського обласного управління культури Олег Васюта. У своїй розвідці «ДО ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КОБЗАРСТВА ТА ЛІРНИЦТВА НА ЧЕРНІВЦІНІ» він зазначив, що в українській музичній культурі такі явища, як лірництво, бандурництво і кобзарство стали одними із найвагоміших сутнісних явищ. Окрім того, для українського народу вони стали також однією із знакових рис етнічного менталіту. Автор наводить думку відомого українського дослідника початку ХХ століття М. Сумцова, котрий свого часу наголошував, що кобзарство відноситься до тих повсякденних просвітницьких і гуманітарних явищ народного буття, які прожили століття без формулярного реєстру, без метрики, словом без жодної формальної фіксації. Внаслідок цього загальна оцінка даних явищ, і кобзарства зокрема, дуже ускладнена, але їхні історичні здобутки беззаперечні [С. 88].

Вчений зазначає, що історична пам'ять українського народу і кобзарство як музичний феномен нерозривно пов'язані між собою. Разом із тим, актуальним продовжує залишатися вивчення зазначених музичних явищ на український фольклор і усні традиції.

Олег Васюта наголошує на тому, що одним із центрів лірництва та кобзарства на українських землях була саме Чернігівщина. Притому даний центр мав постійний характер.. Дослідник перелічує відомих у минулому кобзарів, таких як Андрій Шут, Андрій Бешко, Андрій Гойденко, Іван

Романенко, Павло Братиця, Савка Панченко, Терентій Пархоменко, Оврам Гребень та інших, що заснували і розвинули, на думку О. Васюти, неповторну виконавську манеру, яка поступово переросла в загальновизнану в Україні так звану «чернігівську школу» кобзарства та лірництва [, с. 88]. [С. 88].

Музичні інструменти, що використовувались традиційними народними співцями – ліра, кобза – з'являються на наших теренах уже з XII століття. На думку Олега Васюти у часи «Слова о полку Ігоревім» на наших землях широко застосовувались різноманітні музичні інструменти. Вони поділялися на декілька груп: це язичкові інструменти (волинки і жалейки); струнно-щипкові, такі як псалтир, лютня, гуслі; широке застосування мали смичкові (серед яких згадуються гудок і смик); нарешті використовувалися духові роги різного виготовлення. Історичні джерела згадують також ударні інструменти (кімвали або тарілки, бубни, накри) і органи [].

Серед групи струнно-смичкових музичних інструментів мистецтвознавець особливу увагу звертає на кобзу. Посилаючись на працю О. Фаміцина «Домра и сродные ей инструменты русского народа: балалайка, кобза, бандура и пр.» автор доводить, що цей інструмент був відомим кочовим сусідам східних слов'ян ще в часи існування Київської Русі. Із кобзою або аналогічним їй інструментом були знайомі давні половці, татари. За даними Олега Васюти половецька кобза мала 2 струни, руська ж порівняно з нею була більш модернізована, маючи чотири або вісім пар струн.

Бандура, що належить до струнно-щипкових музичних інструментів сімейства лютні, з'явилась на теренах України, як вважає мистецтвознавець, у XV-XVI століттях. Порівняно з традиційною кобзою, вона мала вже досконаліші, ширші музично-виражальні можливості. Тому бандура почала поступово витісняти кобзу. До переваг бандури над кобзою відосилась, зокрема та, що перша мала 6 приструнків, які мали постійний стрій. Грали на

цих приструнках без нажиму. Висота звуку струн залежала від натиску пальців лівої руки.

У козацький час, зокрема упродовж XVII і XVIII століть бандура на українських землях надзвичайно поширилась. З України цей інструмент проник до Росії, де при дворах представників імперської еліти отримав велику популярність. Як приклад побутування бандури і на Чернігівщині у зазначений час, Олег Васюта наводить місце з пунктів «Канцелярии министерского правления Малороссийских дел», котрі регламентували роботу глухівської співацької школи. У цих пунктах ішла мова про наступне: «из тех хлопцев выбрав, оставить угодных в Глухове при школе, а именно регента одного, хлопцев лучших голосов семнадцать, да для играния на струнной музыке приискать мастеров гуслиста, *бандуриста* (підкр. О. Васюти) из малороссиян, умеющих играть на гусях, бандуре и скрипке...»[С. 89].

Цей приклад мав місце у 30-х рр. XVIII ст. На думку мистецтвознавця, зазначена цитата підтверджує наявність традиції не лише виконання, але й навчання гри на бандурі на Чернігівщині.

В якості іншого прикладу дослідник наводить панегірик, укладений у 1730 році до ювілею Чернігівського колегіуму його власними студентами. До зазначеного панегірику прикладався малюнок. На малюнку ми можемо побачити зображення грецьких муз. Їхні постаті одягнуті в український одяг, вони тримають наші традиційні музичні інструменти, такі як кобзи, гуслі і інні [С. 80].

Інші, більш пізні приклади поширення кобзи та бандури фіксує у своєму дослідженні кінця XVIII ст. «Черниговского наместничества топографическое описание» Афанасій Шафонський. Окрім Шафонського, Олег Васюта в історіографії питання опирається на працю 1874 року фундатора української національної музики Миколи Лисенка «Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и песен,

исполняемых кобзарем Вересаем». [с.]

Постійний характер мало використання українськими кобзарями ліри. Праці вітчизняних музикознавців О. Маслова («Лира, народный музыкальный инструмент» (1902 р.)), В. Бич-Лубенського («Бандуристы и лирники» (1902 р.)) вказують на те, що цей музичний інструмент маж дуже давнє походження. «Ліра жебраків», «мужицька ліра» була дуже поширеною не лише у слов'янських народів середньовічної Європи, але й у французів, італійців, німців, англійців. Найдавнішою ж назвою цього інструменту є «органіструм», вона відома принаймні з періоду X-XII століть.

Олег Васюта наводить детальні дані про конструкцію ліри, способи її настроювання, еволюцію упродовж середньовічного періоду. Стосовно питання появи ліри на українських землях автор публікації прямої відповіді не надає. Він припускає, що близьким за устроєм до української ліри був давньоруський гудок. Іншим припущенням О. Васюти є те, що українська ліра майже нічим не відрізняється від стародавньої французької «віелле» німецької «дрехлайер». Опираючись на ці докази, мистецтвознавець намагається довести, що наша ліра і відповідно гра на ній мала поширення на землях України ще з руських часів. Використовували ліру на Чернігівщині (як і в цілому в Україні) переважно сліпі музики. Головним її призначенням було акомпанування виконанню ними псалмів, кантів, взагалі духовних віршів. Виконували під супровід ліри також жартівливі пісні, а часом і легкі танцювальні мелодії. Натомість думи майже завжди виконувалися під акомпанемент кобзи або бандури[С. 90].

Досліджуючи традиційні осередки кобзарювання Чернігівщини

У процесі дослідження теми кобзарських осередків Чернігівщини Олег Васюта установив, що одним із перших дослідників, хто спеціально займався цією тематикою, був Пантелеймон Куліш. У своїх «Записках о Южной Руси» П. Куліш зокрема відзначив, що «Нищая братия в Малороссии заслуживает особенного внимания... Малороссийские нищие занимают первое место по

развитию поетических и философских способностей»[Цит. за: , с?. 90]. Саме П. Кулішу, як відзначає Олег Васюта, належить заслуга збереження відомостей про видатних кобзарів нашого краю. Так, Пантелеймон Куліш на прикладі кобзарського мистецтва Андрія Шута доводив громадськості свого часу особливе значення і вплив кобзарства на особливості української ментальності, а у народних співцях він вбачав виразників «поетического и философского» способу життя українського народу.

Серед дослідників української традиційної культури саме П. Куліш, наголошує автор, одним із перших зазначив, що кобзарство являлось різновидом професійної музичної діяльності. Разом із тим, кобзарі, що належали до обкладених податками селян, намагались (і часом успішно) освоїти додаткову професію. Андрій Шут тому був показовим прикладом [С. 90].

Аналізуючи праці Пантелеймона Куліша О. Васюта дійшов висновку, що у XVII столітті, в епоху Хмельниччини, українські кобзарі належали до чільних і в усякому разі повноправних представників козацької громади, і аж ніяк до жебраків. Зовсім не випадково у своїй характеристиці Андрія Шута П. Куліш пише, що «он отличался бодрой осанкой и живым движением, показывающими человека постоянно занятого работой»[Цит. за: , с. 90]. Розбираючи приклад Андрія Шута вслід за П. Кулішем автор музикознавчої розвідки розглянув процес поступового переходу співця до стадії усвідомлення особливої місії, коли кобзар стає не просто охоронцем традиції, але виразником душі українського народу. Олег Васюта особливо зауважує ставлення Андрія Шута до життя в його, образно кажучи, концептуальному вияві.

Отже, на думку мистецтвознавця, лірники і кобзарі являлись для широких мас народу носіями релігійно-філософської стихії. Це надавало їм авторитету і можливості впливати на моральний рівень життя народу.

Олег Васюта наголошує, що саме Пантелеймоном Кулішем було

закладено основи наукового осмислення кобзарства як самобутнього явища культури нашого народу. Тому вкрай необхідно спрямувати зусилля в напрямі дослідження творчості сучасних носіїв кобзарської традиції. На щастя, з гордістю говорить дослідник, ми маємо на Чернігівщині яскравих представників цієї древньої музичної професії, зокрема, таких, як заслужений артист України кобзар-лірник Василь Нечепя з Чернігова, Володимир Пашків з Новгород-Сіверського, Ігор Рачок з с. Лавіркового на Талалаївщині та ін., творчість яких глибоко хвилює людей і потребує всілякої підтримки з боку держави та наукової громадськості [С. 91].

Продовжуючи вдаватися до глибокого історіографічного аналізу проблеми дослідження кобзарства та лірництва О. Васюта звертається до наукової спадщини відомого поета Павла Тичини. Він зазначає, що свого часу поет-академік Павло Тичина надзвичайно точно вказав на особливості еволюційного розвитку кобзарства як виду музичної діяльності нашого народу. Відомий поет підкреслював, що «історія кобзарства на Україні, як і всяка історія, не являє собою чогось рівного, гладенького. Історія кобзарства переживала різні етапи свого розвитку: наростання, розквіт і занепад. А відповідно до цього весь час мінявся і самий образ кобзаря - від активного, бойового до підтоптаного нуждою, злиднями побитого, і навпаки» [Цит. за: , с. 91].

Підсумовуючи своє дослідження і погоджуючись, за певною умовністю, з етапами розвитку кобзарства, визначених Павлом Тичиною, О. Васюта вважає за необхідність підкреслити, що за великим рахунком, кожен з цих етапів ще не знайшов свого достатнього наукового висвітлення в межах історії мистецтвознавства України, а тим більше регіону, зокрема розвитку кобзарства на Чернігівщині. Тому уважний науковець обов'язково зверне увагу на те, що дослідження кобзарства як такого, а особливо індивідуальних носіїв кобзарського виконавства, в основному припадає на другу половину XIX, першу XX століття. Цьому значною мірою сприяла

увага до цього питання з боку видатних діячів нашої культури П.Куліша М. Лисенка, Ф. Колесси, Д. Ревуцького, К. Квітки, П. Тичини та М.Рильського. У 70-х, 80-х рр. ХХ століття увага спрямувалася в основному у бік колективного бандурного виконавства. У цей час з'являється численна група різноманітних ансамблів, капел бандуристів. При певних позитивних рисах поширення бандуризма як форми масової музичної культури не можна не помітити втрати, так би мовити, індивідуальних якостей кобзарства. Якщо ж і були спроби аналізу творчості окремих кобзарів-лірників, то наголос робився в першу чергу на ставленні народних митців до різноманітних громадсько-політичних акцій, чи на оспівуванні ними політичних лідерів. Також не можна не помітити того, що в останнє десятиліття ХХ ст. в Україні значно підвищився інтерес до кобзарського мистецтва. Цьому значною мірою сприяло утворення Національної кобзарської спілки, що само по собі є надзвичайно важливим кроком у напрямі подальшого розвитку цього самобутнього мистецького явища нашого народу. Тому наступні кроки повинні бути спрямовані безпосередньо до регіонів, середовищ реального життя та діяльності кобзарів, лірників. Адже цей вид мистецтва, незважаючи на свою колосальну значущість, все ж залишається дуже тонким прошарком нашої духовності. До того ж, якщо зважити на високий ступінь духовної ранимості і певну історичну знедоленість, кобзарство потребує найсерйознішої підтримки, в тому числі й науковців. Безперечно, на часі вже створення своєї антології, яка б відобразила всі традиційні та новітні осередки функціонування кобзарства в Україні. [С. 91-92].

Доволі тісно з попередньою публікацією пов'язана інша розвідка

Олега Васюти «НАБОРИ СПІВАКІВ З ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ ДО ПРИДВОРНОЇ СПІВАЦЬКОЇ КАПЕЛИ У ХVІІІ—ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ». Автор відзначає, що з другої половини ХVІІ ст. подальший розвиток музичної культури на теренах Чернігівщини відбувався під значним впливом підписаної в 1654 році Переяславської унії, в наслідок якої Україна перейшла в підпорядкованість московського царя. Природним результатом цих подій було значне поживлення українсько-російських культурних зв'язків. Набагато вищий рівень загальної культури в Україні, яка в цей час переживала золотий вік національного письменства почав кидати свої промені на менш освічену Московію[С. 63].

Саме в цей час, підкреслює дослідник культурно-просвітницький рух в бік Московії прибрав великого розміру і фактично охопив практично всі прошки культурно-мистецького життя Московського царства: науку, літературу, театр, шкільну освіту, музику, а також достатньо міцно вплинув на духовну освіту та церковні справи[С. 63].

Так, відмічає науковець, досить багато видатних митців української культури — Данило Туптало, Єпіфаній Славнецький, Симеон Полоцький, та інші творили на ниві духовного просвітництва Росії. Учителями закону Божого по всіх провідних школах в Московії були більше вихідці з України, та й підручними книжками закону Божого за все ХVІІІ століття були тільки ті, що їх склали самі представники українства. Насперед це катехізіс Феофана Прокоповича та Петра Могили[С. 63].

Науковець підкреслює, що важливе місце в поширенні української культури в Московії належало музичному мистецтву. Українська народна пісня та церковний спів швидко розповсюджувалися у Російському царстві. Українці-музиканти широко залучалися на службу до Росії. Так ще у 1652 р. путивльський батюшка Іван Курбатов запросив до Москви з Києва архидиякона Михайла та одинадцять співаків з регентом Федором Тернопольським. У 1652 р. до Москви приїхали ще дві групи співаків з

України. Боярин П. В. Шереметев, що у 1665 — 1669 рр. був київським воєводою, мав капелу з українських співаків та музикантів, яку вивіз із собою до столиці. Переймаючи звичаї повелителів, московське боярство брало на службу українських співаків. Так, у князя Нарішкіна який був братом цариці Наталії перебували на службі Степан Рокицький та Федько Ємельянов з Батурина[С. 64].

В 1682 р. За вимогою цариці Софії було наказано привезти у Москву півчих не з Києва, як це зазвичай відбувалося, а з Чернігова. Чернігівський Архієпископ Лазар Баранович змушений був відправити до царського двору декілька співаків свого відомого хору[С. 64].

Таким чином, підсумовує О. Васюта, сталося так, що саме Чернігівщина у результаті цілого ряду об'єктивних, і суб'єктивних обставин відігравала вкрай виключну роль у поширенні музичної культури в Московському царстві. По-перше, цьому сприяло географічне становище Чернігівщини, як межуючого з Москвою кордонів краю, створювало сприятливі умови для таких контактів. По-друге, у кінці XVII — у пер. пол. XVIII ст. Чернігівщина набула значення вагомого політичного та культурного осередку Лівобережжя. Поступово, коли занепадало Правобережжя, центр національного політичного життя перемістився від Чигирини до Батурина та Глухова[С. 65].

Важливого значення О. Васюта приділяє гетьманській столиці Батурина. Це місто у 1669 — 1708 рр. був ставкою гетьманів Лівобережної України. Після його знищення у 1708 р. владні установи Гетьманщини було перенесено до Глухова. На початку XVIII ст. Глухів серед решти міст українсько-російського пограниччя мав містобудівну інфраструктуру, найліпше адаптовану для виконання столичних функцій. Наявність у кордонах Чернігівщини цих двох головних адміністративно-культурних центрів доби Гетьманщини кардинально впливало на впорядкування усіх галузей життя краю. Зокрема дана обставина знайшла виявлення у

будівництві храмів, зведенні розгалуженої мережі шкіл. Відомим залишається і той факт що гетьман К. Розумовський навіть мріяв відкрити університет у Батурині [С. 65].

По-третє, музична освіта на Чернігівщині мала кріпий історико-практичний фундамент який зміцнювався як через церковну організацію, так і через освітні заклади. На підтвердження Олег Васюта наводить відомі факти поширення шкіл у всіх козацьких полках Гетьманщини середини XVIII ст. [С. 65].

Як зазначає дослідник, безперечним залишався той факт що у школах Чернігівщини спочатку вчили дітей приймати церковним співам, тоді як світська музика знаходилась на другому плані.

І по-четверте, наголошує О. Васюта, розвитку музичної освіти на Чернігівщині суттєво посприяло заснування в Чернігові колегіуму (1700), де значне місце займало студіювання музики [С. 65].

Тому, цілком логічним на думку автора публікації, є намагання російських царів до реформування музичної освіти та залученню співаків з України, що не випадково призвело до заснування саме на Чернігівщині першого в Україні (і в цілій Російській імперії) фахового музичного учбового закладу – школи співаків у Глухові. Глухівська школа співаків мала на меті свого існування перш за все планомірну підготовку професійних музик для Придворної співчої капели у Санкт-Петербурзі. Ця капела ще з початку XVIII ст. складалася майже вся з представників українських земель. Так, за підрахунками дослідника у 1713 р. на Гетьманщині було набрато до придворної капели цілий хор із 21 чоловік.

Царський указ щодо заснуваню в Глухові школи співу та інструментальної музики датовано 14 вересня 1738 р. О. Васюта стверджує, що школа навчання півчих у Глухові була насправді задовго до підписання цього указу. На підтвердження даної думки він наводить декілька переконливих фактів. Так, на його думку є дані про те, що з Глухова 1714

року государевим дяком і регентом І. Петровим було доставлено до Санкт-Петербурга п'ять співаків. У 1717 р. згаданий регент також приїздив до Глухова з тією ж метою – щоб набрати співаків [С. 66].

О. Васюра також наводь конкретні факти що вказують на те, що ще 1738 р. на утримання школи виділялися казенні кошти. У 1736 г. 50 рублів 1737 г. 100 руб., в 1738 г. 250 руб. Із зазначених сум давалось кожному учню по 3 копійки на день, також шився одяг та взуття. Регенту назначалось також утримання.

Таким чином, на думку дослідника, в указі, датованому 1738 роком мова йшла не про фактичне заснування цього закладу, а про те, щоб «из оставшихся за отсылкою... певчих» забезпечити подальше його функціонування. Умови реалізації навчального процесу у співочій школі були визначені у пунктах, наведених у Канцелярії міністерского правління малоросійських справ. У цьому положенні ми можемо знайти розпис першого спеціального музичного учбового закладу у Східній Європі. Штат школи визначався у кількості двадцяти осіб: 17 учнів, 1 регент, 2 викладачі-інструменталісти. Бюджет школи був визначений у сто рублів на рік. З цієї суми регентові належало виплачувати 50, басистові (одному) 5 рублів [С. 67].

Дослідник наголошує також на тому, що гроші на утримання школи виділялися із малоросійських доходів. Для підтримання дисципліни та порядку в закладі глухівський військовий гарнізон надсилав сюди унтер-офіцера. Завданням цього «учасника педагогічного колективу» був нагляд за учнями з метою утримання їх від своєвілля і гульні.

У лютому 1758 року з імперської столиці було командировано на Лівобережну Україну для набору співаків до Придворної капели півного Степана Андрієвського. Виконуючи це завдання при монастирях, при домах архіерейських, архимандричих, у малоросійских полках, а також в інших місцях С. Андрієвський відібрав 13 хлопчиків, яких було відправлено в Глухів[С. 67].

Музично-виховні традиції школи, на думку О. Васюти, здійснили істотний вплив на становлення творчої культури знаних музичних діячів України та Росії М. Ф. Полторацького, Д. С. Бортнянського, Григорія Сковороди, М. С. Березовського, Г. М. Головні та ін.

Але, як зазначає дослідник, після відкриття 1740 р. музичної студії при Придворному хорі Глухівська співацька школа починає втрачати своє значення, і виконує тепер проміжну функцію. Проте, як стверджує автор публікації, Чернігівщина й надалі залишалась базою для постачання музикантів до імператорського палацу та музичних гуртів Росії. Такі зарахування і в XVIII ст., і у першій половині XIX ст. відбувалися постійно. Географія пошуків творчої молоді постійно змінювалася. Так, упродовж 80-90-х рр. XVIII ст. центр набору малолітніх співаків перебирається з Глухова до Новгород-Сіверського. У цьому місті відповідний обов'язок було покладено на надвірного радника А. А. Рачинського[С. 68].

У 1814-15 рр. набір співаків здійснював інспектор придворної співочої капели Микола Толстой, Його, як і його попередників, спеціально відряджали для проведення набору до новоутвореної Чернігівської губернії.

Як зазначає дослідник, поїздки з метою набору півчих до Придворної капели мали чітку і налагоджену організацію: відряджений співак Придворної капели мав для цього на руках циркуляр, котрий приписував духовним та світським особам цілковите сприяння у пошуку талантів. Місцева влада розсилала по монастирях циркуляри, забезпечуючи виконання місії посланця.

Вчений підкреслює, що проведення відбору малолітніх співаків до Придворної капели відкривало не тільки суто творчі, але й кар'єрні перспективи для відібраних осіб. Для їхніх сімей передбачалися соціальні пільги. Так, відома грамота гетьмана К. Г. Розумовського, відповідно до якої будинки, а також сім'ї відібраних до капели малолітніх співаків звільнялися від постоїв та оброків[С. 68].

Отже, підсумовує мистецтвознавець, переважаючою тенденцією розвитку музичної культури Чернігівщини в кінці XVII на початку XVIII ст. було її постійне спрямування до практичного вирішення професійної підготовки музикантів у Придворній співацькій капелі. Щоб упорядкувати навчальний процес молодих співаків відбулося у 30-х роках XVIII ст. заснування першого в Україні і Росії фахового музичного закладу — співацької школи у Глухові, яка по праву займає особливе місце в історії української музичної культури. У другій чверті XVIII ст. ця школа перетворилась на справжній центр вітчизняної і імперської музичної культури [С. 68].

Глухівська співова школа, на думку автора, стала зразком для наслідування в імперії. Незабаром після її відкриття аналогічні їй навчальні заклади з'явилися у Петербурзі (1740), а невдовзі й при Воронежській духовній семінарії. Існування цієї школи сприяло поширенню співова, інструментальної та хореографічної культури на тодішній Гетьманщині, а також і на території Російської імперії в цілому, мало значний вплив на становлення української музичної освіти, сприяло поглибленню культурних зв'язків між лівобережною Україною і Московією упродовж початку-середини XVIII ст.

Саме музично-виховна діяльність співацької школи у Глухові, Чернігівського колегіуму, а також впровадження музики у навчальному процесі закладів загальноосвітнього типу сприяло формуванню потужного прошарку музикантів-професіоналів, які своєю працею яскраво показали високий рівень музичної культури краю у той період [С. 69].

Близькою до розідки О. Васюти є невеличка замітка борзнянського журналіста, краєзнавця, М. Москаленка у своїй замітці «НАРОДНІ СПІВЦІ БОРЗНЯНЩИНИ»

Автор з сумом зазначає, що від ярмарку до ярмарку, від села до села нужденною ходою мандрували по всій Україні сліпі кобзарі з малими

поводирями, заробляючи шматок хліба. Усе це було. Але тепер їхні шляхи, часто покриті асфальтом, заросли бадиллям забуття.

Журналіст зазначає, що саме завдяки мандрівним співцям дійшли аж до кінця ХХ століття численні козацькі думи, народні пісні, яким сьогодні нема ціни і яких ми належно не шануємо.

Далі автор згадує лірника Івана Романенко та лірника Грицька Костюченко. В цілму стаття носить описовий характер, але й вона дозволяє повернути із забуття втрачені і призабуті імена кобзарів та лірників [С. 70-72].

У публікації Богдан Жеплинського «ЛІРНИКИ СЕРЕДНЬОГО ПРИДНІПРОВ'Я» зазначається, що Мистецтво лірників середнього Придніпров'я, як і кобзарів та бандуристів, зіграло винятково значну роль у збереженні та поширенні історичного героїчного епосу українського народу. Автор зазначає, що вони були вмілими виконавцями народних дум та історичних пісень, а також псалмів та кантів. На жаль, підсумовує автор незважаючи на значну поширеність лірництва на Придніпров'ї, мистецтво лірників середнього Придніпров'я дослідженк дуже слабо, творчі біографії народних співаків не відтворені, а імена більшості із них забуті. Далі атор називає найбільш відомих лірників Придніпров'я [С. 67-68].

Завершує музикознавчі студії Сіверянського літопису стаття аспірантки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя Валерії Клапчук «РОЗВИТОК БАНДУРНОГО МИСТЕЦТВА В XVI-XVIII СТОЛІТТЯХ». Поставивши за мету детально проаналізувати особливості розвитку бандурного мистецтва в XVI-XVIII ст. у відповідності до історичного контексту молода вчена зазначає, що актуальність вивчення бандурного мистецтва України XVI-XVIII ст. полягає у значному впливі його на генезис музичної культури України, що знайшло своє втілення й у європейському музичному просторі. Це, по суті унікальне явище наклало яскравий відбиток у соціальній, культурній, духовній та національній сферах. Наше дослідження, як пише авторка, визначає основні етапи розвитку вітчизняного

бандурного мистецтва та висвітлює поступове відмежування бандурництва від кобзарства[С. 5].

Звичайно, підкреслює В. Клапчук, вивчення бандурного мистецтва потребує детального історичного та історіографічного аналізу. Було багато спроб визначити особливості інструментального світу такими вченими та музикантами, як М. Лисенко, Ф. Колесса, Г. Хоткевич, К. Вертков, Г. Ткаченко, Л. Черкаський та іншими[С. 5].

Авторка пропонує досліджувати вибраний нами часовий проміжок XVI-XVIII ст. за такими критеріями: два паралельних напрямки української музичної культури «кобзарство» та «бандурництво», видозмінність інструментарію «кобзи-бандури», розкриття історичних передумов, зміна соціального значення кобзарського та бандурного мистецтва[С. 5].

Для чіткого окреслення проблематики та уникнення плутанини, зазначає В. Клапчук, необхідно коректно тлумачити поняття «кобзарство» та «бандурництво». За її розумінням «кобзарство» як поняття сприймають набагато ширше, тобто як окреме явище традиційної народної культури, комплекс сталих філософсько-світоглядових, мистецьких і раціонально-практичних надбань, що реалізовували в характерному трибі життя співців [с.]. Як слушно зауважує щодо кобзарів К. Черемський, вони були відгороджені від суспільства з одного боку фізичним станом (вадою сліпоти) і низьким соціальним становищем. Натомість кобзарі мали сильний вольовий стержень. Зазвичай, об'єднані характерною вадою – зоровим каліцтвом, кобзарі змогли стати авторитетною верствою у суспільстві, виступали сполучною ланкою між духовним світом та мирським життям[С. 6].

Як вважає дослідниця поняття «кобзарство» поєднує в собі творчість мандрівних кобзарів, що у своїй переважній більшості були незрячими й мандрували з дітьми, які виконували роль поводитирів. Ці виконавці стали представниками своєрідношо напряду музикування зі старосвітською традицією. У репертуарі цих музик були думи, історичні та козацькі пісні,

величезна кількість жартівливих пісень. Нотний матеріал виокремлювався своєю унікальністю, адже навіть одна й та ж дума у репертуарі різних кобзарів мала значні відмінності у виконавському плані. Заробляли вони на прожиток тим, що виконували свою пісню на відкритих площах, де могло знаходитися велике скупчення людей (ярмарки, ринки)[С. 6].

Також, на думку дослідниці поняття «бандурництво» – насправді різновид більш елітарної світської музики. Прикладом саме такого виду співоцтва можемо назвати діяльність бандуристів, яких набирали при панських маєтках як виконавців для розваги багатих верств суспільства. Ці музиканти отримали дещо інший суспільний простір для своєї діяльності. Здебільшого це українські міста і панські помістя та хутори козацької старшини[С. 6].

Як вказує дослідниця кобзарі мали фіксовану заробітну плану, не бідували та досить часто жили саме на землях цих маєтків (Польща, Росія та ін.). Бандурництво мало два напрямки: професійний та любительський, але головною відмінною ознакою залишалось те, що цей напрям стояв окремо від кобзарства. Як зазначає К. Черемський, на противагу кобзарства, що було і стилем, і певною філософією життя цього стану, бандурництво було лише ігровим мистецтвом .

Авторка зазначає, що якщо ми вже маємо переконливі дослідження науковців з приводу дефініції «кобзарство» та «бандурництво» і можемо їх розрізнити, то інша сторона досліджуваного питання - це відсутність підсумкової думки щодо понять «кобза» та «бандура» й чіткої різниці між ними. У сучасній літературі є кілька точок зору походження бандури. Один із них, на думку В. Клапчук, представляє позиція Гната Хоткевича. Останній зазначав, що багатьом народам (зокрема й українцям) з давніх-давен був відомий струнний музичний інструмент загального типу, який включав пудло (різної форми), ручку і різну кількість струн []. На думку цього письменника, нашу кобзу створив український народ. У XVI ст. до основних

струн, які розташовувались на ручці, українці додали короткі струни (так звані приструнки). Відтоді удосконалений інструмент почали здебільшого називати бандурою. А от О. Фамінцин, на противагу Г. Хоткевичу, доводив, що кобза була запозичена українцями у східних народів [С. 6].

Як слушно зауважує В. Клапчук, бандурництво надавало вагомі передумови для фахового зростання виконавців. Бандуристи входили до складу двірцевих капел Польщі, Росії та Німеччини. Практика формування бандурних осередків при дворах аристократії активно розвивається з XVII ст. Авторка дає характеристику цьому явищу як зразку щедро привілейованого елітарного бандуриста. До розряду ансамблевих бандурних гуртів можна віднести школу торбаніста Каетана Віторда, який у 60-х рр. XVIII ст. при палаці цариці Катерини II давав уроки гри на торбані [С. 7].

Далі дослідниця зупиняється на історичності назви «кобза» та «бандура» котрі часто плуталися. [С. 7].

До цього, на її думку, слід віднести, що основними фанатами кобзарів до появи бандури були селяни, і коли вони ознайомилися з видозміненим інструментом (бандурою), що мали багато спільних ознак із кобзою, то почали йменувати бандурою всі інструменти, що з'являлися надалі. Саме необізнаність у тонкощах даних інструментів і призвела до плутанини між двома назвами [С. 7].

Авторка відмічає, що XVI ст. було насичене історичними подіями, які створювали та урізноманітнювали музикальне мистецтво [С. 7].

Авторка наводить досить багато свідчень про музичний побут козаків, їх різноманітне танцювальне життя, різноманітність музичного світу.

Як відмічає науковець, до певної міри музичне життя XVI ст. вже було організоване в спеціальних організаціях - цехових об'єднаннях музикантів. Вони стали праобразом різнопрофільних музичних об'єднань, які об'єднувалися за інструментарієм, жанром та видом виконавства. Історичний аналіз доводить, що значним поштовхом до становлення сталих музичних

об'єднань стало поширення в Україні магдебурзького[С. 7].

Наступною важливою епохою, на думку В. Клапчук, є прийняття Б. Хмельницьким (1652 р.), який сам мав талант до музикування, спеціального універсалу, де під його управлінням та козацьких полковників стали цехові організації співців-музик.

Отже, підсумовує дослідниця, за доби козаччини жваво розвивалися мистецькі тенденції через професіоналізацію творчості музикантів. Саме в цей час в Україні великого поширення та популярності набуває струнна музика. За приклад дослідниця наводить Чернігівщину. Уже з XVI ст. тут набувають поширення такі музичні інструменти, як скрипка, гуслі, цимбали, бандура, кобза, дудки та волинки[С. 7].

Це, на думку В. Клапчук, призвело до утворення міцного прошарку фахівців-музик, що дорівнювали до ремісників. Молодий науковець досліджуючи репертуар давніх співців-кобзарів, спромоглася помітити сильну християнську основу. На її думку вони співали про козацьку звитягу, оспівували в думах християнську благодать та критикували в жартівливих піснях владу й суспільні вади. Такий репертуар здобув високий авторитет переважно серед сільського населення. Згадаймо, що, за даними соціологічних досліджень, саме на селі аж до XX ст. проживала найбільша кількість українського населення[С. 8].

Отож, підсумовує дослідниця, середина XVIII ст. стала часом остаточного оформлення розділу між кобзою та бандурою. Зважаючи на суспільно-політичні перетворення в Україні, з другої половини XVIII ст. в силу ряду обставин бандура фактично зникає з військового та придворного побуту. Проте вона й надалі зостається одним із поширених музичних інструментів, призначених для стаціонарного вжитку. [С. 9].

Отже, з проведеного нами скрупульозного історіографічного аналізу публікацій, які розкривають становлення та розвиток музичного мистецтва на сторінках «Сіверянського літопису» за весь період його існування (1995-

2021 рр.), можемо констатувати той факт що таких розвідок близько десяти. Як правило вони стосуються загальних аспектів розвитку музичної справи як в Україні в цілому, так і на Чернігівщині зокрема. Частина з них присвячена історії становлення бандурництва та лірництва на Чернігівщині, що у свою чергу являє собою важливий внесок у справу дослідження історії рідного краю.

ВИСНОВКИ

Отже, проведений аналіз історіографічної літератури засвідчив відсутність на сьогодні наукових розвідок, які були б присвячені спеціально питанням висвітлення історії української культури у «Сіверянському літописі»

У проведеному дослідженні ми насамперед зосередилися на провідних напрямках розвитку культури, які привертають найбільшу увагу вчених України і зокрема найповніше висвітлені на сторінках часопису «Сіверянський літопис». Публікації даного видання складають відповідно основну частину джерельної бази магістерської роботи.

Із проведеного нами історіографічного аналізу можемо зробити наступні висновки, що найбільш потужну групу складають наукові праці присвячені розвитку освіти як в цілому по Україні, так і в Чернігівському регіоні. Таких праць наявно близько 70. Їх умовно можна розбити на декілька груп. Перша з них присвячена загальним тенденціям історії і сучасного розвитку освітнього процесу. Серед найважливіших питань, які піднімаються в цій категорії на сторінках видання необхідно назвати проблеми формування якісно нового екологокультурного освітнього простору в цілому і зокрема перспективи екологічної освіти у навчальному процесі вищої школи. Це тенденції світового досвіду формування ринку освітніх послуг і трансформаційних процесів в освіті в умовах сучасного державотворення. Знайшли своє місце оцінки та інтерпретації культурологічного підходу до формування національної школи. «Сіверянський літопис» знайомить читачів із світовим досвідом формування ринку освітніх послуг, а також із європейським простором вищої освіти, як соціальним інститутом.

Декілька статей відгукуються на гостру проблему реформи національної школи в Україні. Вони піднімають питання труднощів і перспектив підготовки магістрів у вищих навчальних закладах, можливих векторів розвитку педагогічних університетів і перейменування їх у андрагогічних.

Значна група вміщених у «Сіверянському літописі» публікацій присвячені двом найдавнішим і найпотужнішим осередкам вищої освіти краю: Ніжинській вищій школі та вищим навчальним закладам Чернігова. Цілий ряд публікацій знайомить читача з проблемами заснування, місцезнаходження Чернігівського колегіуму, реорганізації його в семінарію; аналізує викладання навчальних предметів у Чернігівському колегіумі, склад учнів даного закладу. Досліджено також діяльність професорсько-викладацького складу Чернігівського інституту народної освіти у 1920 - 1930-ті рр.. Серед авторів статей у цій групі слід відзначити нинішнього професора цього закладу А. Боровика. У серії його публікацій проаналізовано цілий ряд аспектів діяльності Чернігівської педагогічної вищої школи (що нині відома як Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка) на різних етапах її існування у ХХ столітті.

Не пасуть задніх і дослідники Ніжинської вищої школи. Серед найважливіших питань її історії на сторінках видання висвітлювались теми зв'язків Ніжинської вищої школи із зарубіжжям, сторінки історії цього закладу та окремих його підрозділів. Окремою темою стало вивчення історії наукової діяльності у Ніжинській вищій школі протягом кінця ХІХ ст. – 1930-х років ХХ ст. На прикладі Історико-філологічного інституту князя О. А. Безбородька розглянуто тему формування вищої педагогічної освіти на Придесенні.

Чимало публікацій часопису присвячені історії шкільної освіти на Чернігівщині. Окрім ряду розвідок уже згаданого А. Боровика цій

тематичі присвячено наукові статті А. Гандиш, Д. Дедович, Л. Нестеренко, В. Половка, О. Ростовської, Л. Харсєєва, Л. Шари, В. Шевченка та ін.

Іншим важливим напрямом, представленим на сторінках «Сіверянського літопису» є проблеми історії пам'яток архітектури, графіки, образотворчого мистецтва та їх збереження в сучасну епоху. Загальна кількість розвідок, пов'язана з цією тематикою невелика (власне 8). Серед найважливіших питань, висвітлених у цих публікаціях необхідно назвати історію архітектурних пам'яток Чернігова та Чернігівського регіону, зокрема періоду розквіту барокового стилю в архітектурі та графіці другої половині XVII - XVIII ст.; особливості витоків та розвитку архітектурного дерев'яному різьблення у Чернігові дореволюційного періоду. Загальні аспекти історико-археологічного потенціалу як основи розвитку Чернігова розкриває публікація Н. Ходарченко. Декілька праць присвячені іншим регіонам Сіверського краю.

Історії, проблемам і перспективам збереження історико-архітектурної і загалом культурної спадщини присвячені статті С. Тупик та Д. Риги.

Приблизно в такій же кількості та обсязі представлені на сторінках видання публікації, присвячені дослідження становлення та розвитку музичної культури. Таких розвідок є близько десяти. Як правило вони стосуються загальних аспектів розвитку музичної справи як в Україні в цілому, так і на Чернігівщині зокрема. Частина з них присвячена історії становлення бандурництва та лірництва на Чернігівщині, що в свою чергу робить важливий внесок у справу дослідження історії рідного краю. Серед них необхідно виділити публікації О. Баклан, М. Жеплинського, В. Клапчук, Л. Масол,

I. Матяш та ін.

Таким чином із зробленого нами тематичного аналізу публікацій розміщених на сторінках Сіверянського літопису, ми приходимо до висновків, що три чверті публікацій які стосуються історії культури висвітлюють проблеми пов'язанні з освітніми процесами як в цілому, так і на території Чернігівщини зокрема. І лише незначна частина присвячена архітектурі, графіці та розвитку музичного і театрального мистецтв. Тільки фрагментарно, в окремих поодиноких розвідках висвітлюються у часописі питання книгознавчої спадщини (публікація І. Ситого), художньо-масової роботи сільської інтелігенції (О. Топчій), взаємодії громадських закладів, органів самоврядування у справі підтримки культурного розвитку (О. Дмитренко).

Це в свою чергу наводить нас на думку що зазначена проблематика належить до числа малодосліджених і потребує своєї подальшої актуалізації в науково-дослідницькому середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Чепурний В. Непомічений ювілей «Сіверянського літопису» // Сіверщина. Всеукраїнський незалежний медійний простір. – 2020. – 05 травня. – URL: https://siver.com.ua/news/nepomichenij_juvilej_siverjanskogo_litopisu/2020-05-05-25957
2. Недоля І. Сіверянський літопис. Всеукраїнський історико-краєзнавчий просвітницький журнал» (Чернігів). — Січень 1995. — грудень 1999. — № 1-6 (30) // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. — 1999. — Т. 238 (ССХХХVІІІ). — С. 596-598.
3. Чіткий документ новітньої думки [про часопис «Сіверянський літопис»] // Верховина (США). – 2001. – № 6. — С. 59-60.
4. Мицик Ю. Сіверянський літопис // Українське козацтво: мала енциклопедія. — К. : Генеза ; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 444.
5. Антоненко П. «Просвітянському журналу «Сіверянський літопис» — 20 років» - ??
6. «Сіверянський літопис»: 20 років просвітництва» - ??
7. «Грошей не було, але було бажання започаткувати добру справу» - ??
8. «Популярному чернігівському журналу «Сіверянський літопис» — 20 років» - ??
9. АНЩЕНКО В. Проблема формування нового екологокультурного освітнього простору //2002. - №6. - С. 71 - 74.
10. АНЩЕНКО В. Реальність та перспективи екологічної освіти у вищому навчальному закладі //2001. - №5. - С. 148 - 151.
11. БОЙКО О. Нарис історії ніжинської науково-дослідної кафедри

історії, культури і мови (20 - 30-ті рр.) //1998. - №5. - С. 120 - 127.

12. БОРОВИК А. Вирішення проблеми забезпечення українськими шкільними підручниками за Директорії УНР //2002. - №4. - С. 14 - 20.

13. БОРОВИК А. Висвітлення проблем реформи шкільної освіти на сторінках журналу «Вільна українська школа» та подальша її доля //2007. - №2. - С. 3 - 8.

14. БОРОВИК А. Діяльність педагогічної місії за кордоном по забезпеченню шкіл українськими підручниками //2002. - №2. - С. 3 - 10.

15. БОРОВИК А. Підготовка шкільних підручників за часів української держави гетьмана П. Скоропадського //2002. - №1. - С. 3 - 9.

16. БОРОВИК А. Початковий етап формування мережі народних шкіл у Російській імперії [XIX ст.] //2009. - №2-3. - С.67-71.

17. БОРОВИК А. Практичні кроки по реалізації планів українізації школи за Центральної Ради //2001. - №3. - С. 3 - 9.

18. БОРОВИК А. Реформування системи підготовки учителів для української школи (1917 - 1920 рр.) //2003. - №4. - С. 3 - 12.

19. БОРОВИК А. Розробка теоретичних основ реформування загальноосвітньої школи в Україні за часів української революції (1917 - 1920 рр.) //2007. - №1.

20. БОРОВИК А. Роль учительських курсів українознавства у вирішенні проблем українізації загальноосвітніх шкіл за Центральної Ради //2003. - №1. - С.3 - 8.

21. БОРОВИК А. Ставлення населення до українізації шкіл за часів виборювання державності в Україні (1917 - 1920 рр.) //2000. - №6. - С.18 - 26.

22. БОРОВИК А. Створення перших українських вищих навчальних закладів та підготовка в них педагогічних працівників у період національно-демократичної революції //2004. - №1. - С. 3 - 11.

23. БОРОВИК А. Створення українських підручників за часів Центральної Ради (березень 1917 р. - квітень 1918 р.) //2001. - №6. - С. 3 - 8.

24. БОРОВИК А. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності 1917 - 1920 рр.: джерелознавчий аспект //2003. - №5 - 6. - С. 3 - 9.
25. БОРОВИК А. Українізація шкільної освіти за часів Української держави гетьмана П. Скоропадського //2002. - №6. - С. 3 - 9.
26. БОРОВИК А. Українізація шкільної освіти у добу Директорії УНР (1918
27. БОРОВИК А. Учительські курси українознавства за гетьманату (квітень - грудень 1918 р.) //2004. - №2 - 3. - С. 3 - 10.
28. БОРОВИК А. Формування викладацького складу та контингенту студентів у Чернігівському педагогічному інституті (1954-1982 рр.) [за керівництва вузом М. Костарчука] //2009. - №2-3. - С.67-71.
29. БОРОВИК А. Формування мережі учительських професійних спілок та їх роль в українізації шкільної освіти //2005. - №1. - С. 3 - 9.
30. БОРОВИК А. Чернігівський інститут народної освіти за часів керівництва І. Воробйова //2014. - № 6.
31. БОРОВИК А. Чернігівський учительський інститут (1916 - 1919 рр.) //2006. - №2. - С. 76 - 87.
32. БОРОВИК. А. Діяльність шкільних рад з вирішення проблем українізації (1917 - 1920 рр.) //2002. - №3. - С. 3 - 11.
33. ГАНДИШ А. Сільськогосподарська освіта на рубежі XIX - XX ст. у Чернігівській губернії //2001. - №5. - С. 109 - 114.
34. ДЕДОВИЧ Д. Проблеми освіти Чернігівщини 20-х - початку 30-х рр. XX ст. на сторінках часопису «Радянська освіта» //2010. - №4-5. - С.165-170.
35. ДЕДОВИЧ Д. Фінансова криза загальноосвітньої школи та спроби її подолання на Чернігівщині у 20-і рр. XX ст. //2012. - №5-6. - С.139-146.
36. ДЕМ'ЯНЕНКО Н. Формування вищої педагогічної освіти на

Придесенні: (Ніжин. історико-філологічний інститут князя О. А. Безбородька) //2001. - №1. - С. 57 - 60.

37. ЗАЙЧЕНКО І. Актуальні питання педагогічної спадщини Софії Русової //1998. - №2. - С. 123 - 124.

38. ЗАЛІСЬКИЙ А. Освітній округ - шлях до якісної освіти [в умовах сільського регіону ХХІ ст. на Чернігівщині] //2013. - №1. - С.125-129.

39. КОЛЕСНИК М. Становлення та головні напрямки діяльності Ніжинського історико-філологічного товариства при інституті князя Безбородька (1894 - 1919 рр.) //2001. - №2. - С. 89 - 93.

40. КОНДРАШОВ В. «З корінням вирвати націоналістичні-контрреволюційні елементи з Н. П. І.»: (погром у Ніжинській вищій школі на початку 30-х років) //1998. - №2. - С. 13 - 15.

41. ЛЕГЕЦЬКА Л. Соціологічний портрет студента Чернігівського державного технологічного університету //2006. - №6. - С. 93 - 96.

42. МОРОЗОВА А. Як усе починалося: (до 90-річчя Чернігів. держ. пед. ун - ту ім. Т. Г. Шевченка) //2006. - №2. - С. 87 - 92.

43. МОШИК І. Проблеми становлення та діяльності Глухівського педагогічного інституту як осередку формування української інтелігенції у перші роки відновлення його роботи після німецько-фашистської окупації //2007. - №4. - С. 83 - 90.

44. НАЗАРКО С. Світовий досвід формування ринку освітянських послуг в Україні //2008. - №5. - С. 99 - 104.

45. НЕСТЕРЕНКО Л. Становлення початкової освіти в сільській місцевості в дореформенний час: (на прикладі Чернігів. губ.) //2008. - №4. - С. 80 - 86.

46. НЕСТЕРЕНКО Л. Фінансове забезпечення початкових навчальних закладів у сільській місцевості в дореформенний час //2008. - №5. - С. 63 - 67.

47. ОГНЕВ'ЮК В. Історіософський аналіз розвитку освіти на

початку ХХ століття //2003. - №5 - 6. - С. 66 - 73.

48. ОЛФІРЕНКО Л., КОТЕЛЬНИКОВ Д. Трансформація освіти - складова державотворення України //2001. - №2. - С. 22 - 25.

49. ОСТРЯНКО А. Ніжинська історична школа: доба розквіту (20-ті - початок 30-х рр. ХХ ст.) //2000. - №5. - С. 31 - 38.

50. ПОЛОВКА В. Розвиток шкільництва на Полтавщині другої половини ХІХ століття - початку ХХ століття //1999. - №3. - С. 146 - 148.

51. ПОТІЙ Н. Діяльність Ніжинського повітового земства у сфері початкової освіти (друга половина 60-х - 70-і рр. ХІХ ст.) //2014. - № 4. - С. 191-199.

52. ПРИГОРНИЦЬКА О. Соціокультурна діяльність професорсько-викладацького складу Чернігівського інституту народної освіти (1920-1930 рр.) //2014. - № 4. - С. 209-215.

53. РОЖКОВА Л. Українізація загальноосвітніх шкіл на Лівобережній Україні у 20-х рр. ХХ ст. //2002. - №6. - С. 15 - 21.

54. РОМАНЕНКО М. Соціально-філософська інтерпретація культурологічного підходу до формування національної школи //2002. - №5. - С. 67 - 70.

55. РОСТОВСЬКА О. На шляху становлення національної освіти (1917 - 1919) //2000. - №5. - С. 28 - 30.

56. РУДЕНКО П. Чи будуть в Україні готувати магістрів //1999. - №2. - С. 186 - 188.

57. САЙКО О. Становлення сільськогосподарської освіти Полтавської губернії (кінець ХІХ - початок ХХ ст.) //1999. - №2. - С. 148 - 149.

58. САМАРДАК М., УШАК В. Освітній процес в університетах: педагогічний чи андрагогічний? //2008. - №5. - С. 90 - 93.

59. САМОЙЛЕНКО Г. Ніжинська вища школа у зв'язках із зарубіжжям //2000. - №5. - С. 14 - 23.

60. СЕРГЄЄВ І. «Житники»: забута сторінка історії народної освіти в Україні радянської доби //2007. - №3. - С. 37 - 42.
61. СОЛОДКОВ В. Європейський простір вищої освіти як соціальний інститут //2008. - №2. - С. 111 - 120.
62. СОЛОНСЬКА Н. Давньоруська школа: від Володимира Святого до Ярослава Мудрого: (до питання про початки освіти в Київській Русі) //2003. - №4. - С. 13 - 22.
63. СТРАШКО Є. Гоголівський інститут у 20 - 30-х роках //2000. - №5. - С. 24 - 27.
64. СУШКО О. Педагогічний університет як модель вищого навчального закладу нового типу: інтерв'ю з В. П. Яковцем - ректором Ніжин. пед. ун-ту ім. М. Гоголя //2000. - №5. - С. 7 - 13.
65. ТИМОШЕНКО А. Колегія Павла Галагана: (до 130-річчя з дня заснування) //2002. - №4. - С. 46 - 51.
66. ТРАВКІНА О. Викладачі Чернігівського колегіуму - члени кодифікаційної комісії //1998. - №3. - С. 10 - 12.
67. ТРАВКІНА О. До питання про місцезнаходження Чернігівського колегіуму та реорганізацію його в семінарію //1997. - №5. - С. 85 - 91.
68. ТРАВКІНА О. Про викладання предметів у Чернігівському колегіумі //1999. №4. - С. 109 - 123; 2000. - №1. - С. 16 - 32.
69. ТРАВКІНА О. Про склад учнів Чернігівського колегіуму //1997. - №3. - С. 32 - 36.
70. ХАРСЕЄВА Л. Народна освіта в Путивльському повіті в ХІХ - на початку ХХ ст. //1998. - №3. - С. 37 - 40.
71. ШАРА Л. Роль муніципальних органів у розвитку освіти на Чернігівщині (1870 - 1900 рр.) //2000. - №5. - С. 59 - 64.
72. ШЕВЧЕНКО В. Стан народної освіти в Лівобережній Україні (кінець ХІХ початок ХХ ст.) //2006. - №2. - С. 70 - 75.
73. ЯРЕМЕНКО М. Міщанські діти в Києво-Могилянській академії

наприкінці 1730-х рр. (характеристика походження) //2014. - № 6.